

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

**Svakodnevnica rata – Konstrukcija i dekonstrukcija
svakodnevnog života u ratnim uvjetima na
dubrovačkom području**

Studentica: Tia Glavočić

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević

Komentorica: dr. sc. Ana-Marija Vukušić

Zagreb, lipanj 2018.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Svakodnevnica rata – Konstrukcija i dekonstrukcija svakodnevnog života u ratnim uvjetima na dubrovačkom području* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice izv. prof. dr. sc. Nevene Škrbić Alempijević i komentorice dr. sc. Ana-Marije Vukušić. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Tia Glavočić

SADRŽAJ

1. UVOD	4
1.1. Kronologija ratnih zbivanja.....	6
2. POČETAK.....	11
2.1. Razmjeri razaranja	12
3. PREŽIVLJAVANJE.....	15
3.1. Osnovne potrebe.....	15
3.2. Informiranje i glasine.....	25
3.3. Sklonište.....	32
3.4. Odlasci.....	35
3.5. Posao i škola.....	39
4. DRUŠTVENI ODNOSI.....	43
4.1. Kava kao društveni događaj.....	43
4.2. Odnos prema prognanicima.....	44
4.3. Odnos prema Srbima.....	45
4.4. Simboli i jezik.....	48
5. OTPOR.....	51
5.1. Rutine kao prilagodba i otpor.....	52
5.2. Umjetnost.....	53
5.3. Humor i proslave.....	54
6. EMOCIJE.....	59
6.1. Smrt	65
6.2. Dom	69
6.3. Duhovnost	71
7. ZAKLJUČAK.....	74
8. POPIS PRILOGA.....	77
9. LITERATURA I IZVORI.....	78

1. UVOD

Tema ovog rada je svakodnevni život civilnog stanovništva u Dubrovniku u vrijeme Domovinskog rata, kada nasilje prekida dotadašnji način života i funkcioniranja društva. Prijeratna svakodnevica, odnosno život kakvog su poznavali, dekonstruira se, počinje borba za fizičko, ali i emocionalno i moralno preživljavanje, iz koje nastaje zapanjujuća kreativnost. Svakodnevni život ponovno se konstruira, na način koji omogućava preživljavanje, ali i otpor. Sposobnost prilagodbe sve lošijim i opasnijim uvjetima života naizgled je neizmjerena (Povrzanović 1997). Ona se najviše ogleda u konstrukciji „novog normalnog“, odnosno prihvaćanju novih i po svemu, u odnosu na mirnodopsko vrijeme, abnormalnih životnih uvjeta i situacija, bez struje, vode, grijanja i uz često granatiranje, kao normalnih, kao dijela života, nečeg što se mora obaviti bez puno razmišljanja. Uz to, veliku važnost dobivaju rutine, kulturom oblikovani načini zadovoljavanja egzistencijalnih i društvenih potreba, (Povrzanović 1997) karakteristični za normalnu svakodnevicu, te njihovo održavanje usprkos svemu. U nekim situacijama rutine se samo prilagođavaju novim okolnostima, dok se u drugima redefinišu i daju im se novo značenje. Primjerice, zajedničko pijenje kave s jedne strane predstavlja vezu s predratnom svakodnevicom u kojoj je bilo važan dio svakodnevne rutine, a s druge strane poprima funkciju izgradnje društvene kohezije u novim okolnostima, u kojima je međusobna pomoć neophodna za preživljavanje. Ivana Maček rutinama daje još jednu funkciju: nastavljanje predratnih rutina omogućavalo je ljudima da zadrže osjećaj dostojanstva, te je jačalo volju da se bore za preživljavanje (Maček 2009).

Rat je obilježen ogromnom količinom destrukcije u kojoj su društveno tkivo, kulturne navike, političke ideje, moralna vjerovanja, čak i jezik uništeni zajedno s fizičkom okolinom (Maček 2009). Rat je ujedno i vrijeme kulturne promjene, i stoga vrlo pogodno područje za proučavanje kulture. Naime, „[s]metnja i bolest“ – dakle, poremećaj društvenog reda – u mnogim je slučajevima ključ za razumijevanje zdravog, ustaljenim kulturnim kodovima organiziranog funkcioniranja društva.“ (Povrzanović 1997:81). Kulturna promjena proces je kroz koji se normalnost rastvara i rekonstruira u različitim područjima života: materijalnom, psihološkom, socijalnom, ideološkom i moralnom (Maček 2009). Iz toga je vidljivo shvaćanje kulture kao procesa: „(...) u razdobljima duboke krize – a ratno stanje to bez sumnje jest – njezinu je procesualnost daleko lakše uočiti nego u razdobljima uhodanog opetovanja poznatih obrazaca.“

(Povrzanović 1997:190). Kao što je ovdje svakodnevnica prikazana kroz njezinu dekonstrukciju i ponovnu konstrukciju, tako je i cijela kultura „proces kreacije i rekreacije“ (Povrzanović 1997:190).

U skladu s tim, ovaj rad prati promjene u nekoliko ključnih područja života: onima vezanim za preživljavanje, društvenim odnosima, otporu te naposljetku emocijama. Preživljavanje se odnosi na osiguravanje egzistencijalnih uvjeta, kao što su hrana, voda, informiranje, boravak u skloništima i odluke o odlasku iz grada. Promjene u društvenim odnosima vidljive su u odnosu prema lokalnim Srbima, ali i prognanicima koji dolaze u Dubrovnik iz okupiranih područja, te u stvaranju kohezije unutar zajednice. Otpor je posebno važno mjesto u životima ljudi na ratnim područjima, te poprima razne oblike, od upornog neodustajanja od što normalnijeg života do umjetnosti. Emocije, kao najapstraktnije područje života, također se mijenjaju i prilagođavaju ratnim uvjetima, što je posebno vidljivo u odnosu prema smrti te prema domu kao simbolu sigurnosti.

Terenski dio istraživanja sastojao se od provedbe 7 polustrukturiranih intervjua s ukupno 10 kazivačica i kazivača, vođenih u veljači 2017. godine. U trima intervjuima sudjelovali su bračni parovi. Kazivači su bili građani Dubrovnika, velikom većinom civili, koji su ili cijeli ratni period bili u Dubrovniku, ili su u izbjeglištvu s djecom proveli najviše nekoliko mjeseci.

Osim intervjua na terenu, ovaj rad koristi se i memoarskom građom objavljenom u knjigama sjećanja i drugim pisanim materijalima, te znanstvenim radovima koji kulturnoantropološki obrađuju svakodnevni život u ratu u Sarajevu, Dubrovniku, Vukovaru i Zagrebu. Memoarska građa iznimno je koristan izvor informacija o događajima, ali i osobnim dojmovima, emocijama i razmišljanjima ljudi koji su svjedočili ratu u Dubrovniku. Na temelju znanstvenih istraživanja, u radu su iznesene komparacije pojedinih životnih sfera u ratnom vremenu u različitim gradovima, kako bi se ukazalo na sličnosti ljudskog iskustva i strategija preživljavanja. Na taj način želi se pokazati kako pojedini problemi i rješenja nisu slučajni i izolirani, već da se radi o dijeljenom iskustvu i kulturnim odgovorima na poteškoće koje sa sobom donosi rat. Primjerice, Maja Povrzanović navodi ključna mjesta zagrebačkog ratnog iskustva: sirene, podrumi, vojska, pucnjave, nelagoda, nemoć, strah, solidarnost, prkos, rad, briga i optimizam (Povrzanović 1997). Pokazalo se da bi se ratno iskustvo Sarajeva, Dubrovnika ili Vukovara moglo opisati istim pojmovima. To nipošto ne znači da se sama ratna iskustva izjednačavaju niti uspoređuju, ne želi

se reći da su civili u, primjerice, Sarajevu i Dubrovniku, doživjeli jednaku razinu patnje i stradanja. Usporedbe dekonstrukcije i rekonstrukcije svakodnevice imaju za cilj pokazati snagu ljudskog duha u najtežim situacijama.

1.1. Kronologija ratnih zbivanja

Ratna zbivanja na dubrovačkom području počinju u rujnu 1991. godine, a sam napad na grad 1.10.1991. Od tada do ljeta 1992., kada počinju oslobodilačke akcije, u Dubrovniku i njegovom okruženju bilo je mnogo dramatičnih događaja, a pregled najvažnijih od njih iznesen je u ovom poglavlju kako bi se čitateljima olakšalo snalaženje u daljnjem tekstu. Valja napomenuti da su i nakon operacija oslobođenja dubrovačkog područja, grad i njegova okolica bili izloženi povremenim granatiranjima, sve do završetka rata 1995. godine.

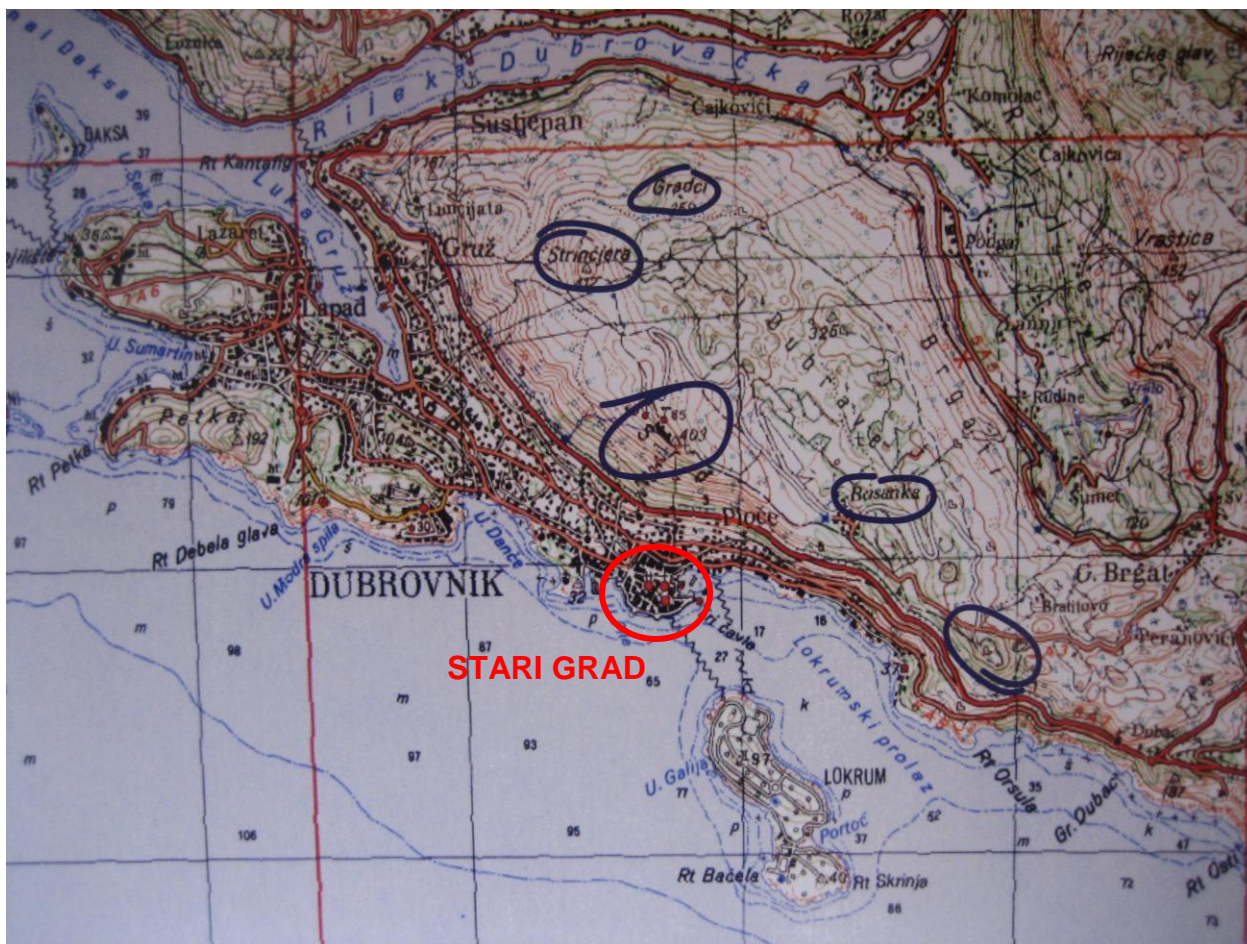
- 22. – 29. 9. 1991. ▪ počinju artiljerijski napadi na najistočniji dio Konavala, s Ivanice se puca na Brgat, JNA se intenzivnije raspoređuje uzduž granice prema Dubrovniku
- 27.9.1991. ▪ europski promatrači stigli u Dubrovnik
- 29.9.1991. ▪ izdana zapovijed za opći napad komandanta 2. OG Jevrema Jokića
- 30.9.1991. ▪ u 17 sati komanda vojno pomorskog sektora Boka uputila je obavijest o pomorskoj blokadi dubrovačkog akvatorija
- 1.10.1991. ▪ početak napada na Dubrovnik
 - u 6 sati ujutro neprijateljska vojska počela je gađati istočni dio općine iz svih vrsta artiljerijskog oružja, na meti su Župa dubrovačka, Rijeka dubrovačka, raketiran je repetitor i relej na brdu Srđ te su Dubrovnik i okolica ostali bez telefonskih veza. Bez struje ostaju Konavle, Župa dubrovačka, Rijeka dubrovačka, Dubrovačko primorje sve do Slanog, te grad Dubrovnik.
 - Dubrovnik je u potpunoj blokadi, bez struje, vode i telefonskih veza. Amaterske radiostanice postaju jedina veza sa svijetom.
 - u školama je prekinuta nastava
- 2.10.1991. ▪ borbe se vode na Osojniku, Čepikućama, u Konavlima, kod Ivanice i u Dubrovačkom primorju
- 3.10.1991. ▪ na području Konavala, Župe, Brgata, Rijeke dubrovačke, Slanog i Čepikuća gore tisuće hektara šume, a izgorio je i arboretum u Trstenom
- 5.10.1991. ▪ neprijateljska vojska dopire tenkovima na istoku do Radovčića u

- Konavlima, a na zapadu do Slanog
- s raketne topovnjače neprijateljska vojska gađa Ploče, istočni dio grada Dubrovnika.
 - pad Slanoga – Dubrovnik je odsječen od ostatka zemlje.
- 6.10.1991.
- ponovno je raketiran odašiljač na Srđu
 - bombardiran je aerodrom
 - žestoke borbe blizu mjesta Osojnik
- 8.10.1991.
- napad na Cavtat teškom artiljerijom
- 10.10.1991.
- Radio Dubrovnik započeo je emitirati ratni program svaki sat od 6.30 do 20.30 sati.
- 13.10.1991.
- u Konavlima neprijateljska vojska pljačka i pali kuće, odnosi uređaje i opremu s aerodroma u Čilipima
- 15.10.1991.
- JNA je okupirala Cavtat
- 18.10.1991.
- iz zraka, mora i kopna neprijateljska vojska tuče po Staroj i Novoj Mokošici, Komolcu, Sustjepanu, Brgatu, Kuparima, Gružu i Pločama. Napad traje nekoliko dana, raketirane su i padine Srđa.
- 24.10.1991.
- izveden je pomorski desant na Kupare
 - povlačenje hrvatskih snaga iz Župe dubrovačke i s Brgata
- 25.10.1991.
- uspostavlja se crta obrane Belveder – Bosanka – Srđ – Strinčjera – Komolac – Mokošica.
- 28.10.1991
- JNA je zauzela Žarkovicu na istoku, a na zapadu dolazi do Mokošice
 - iz Zagreba je krenuo konvoj „Libertas“.
- 30.10.1991.
- najžešći napad na otok Šipan, na Gruž i Sustjepan, neprijateljska vojska ispaljuje rafale i tromblonske mine.
- 31.10.1991.
- konvoj „Libertas“ uplovljava u grušku luku
1. i 2. 11. 1991.
- napadi na područje Gruža i Lapada, te na Dubrovačko primorje
- 6.11.1991.
- do tada najžešći napad na Dubrovnik, s kopna i mora.
 - napad na Lokrum
- 7.11.1991.
- JNA ultimatumom traži razoružavanje hrvatskih snaga.
- 8.11.1991.
- žestoki napadi na Bosanku i tvrđavu Imperijal
- 9.11.1991.
- napad na Gruž i Lapad. U Gruškoj luci izgorjelo je i potopljeno mnogo barki i brodova.
- 10.11.1991.
- od ranog jutra počinje žestok topnički napad na cijeli grad, posebice Lapad i Gruž. Svi hoteli su pogođeni. Izgorio je „Belveder“. Uništen je ogroman broj stambenih objekata. Napadnut je i hotel „Argentina“, u kojem su smješteni europski promatrači i strani novinari. Poginulo je ukupno 15

- osoba, 32 su ranjene.
- 11.11.1991. ▪ još žešći napadi na sve dijelove grada, pod naredbom: „Tuci sve što se miče“. Gađaju se Stari grad, tvrđave, sakralni objekti, tuče se po Lapadu i Gružu, gruška luka gori.
 - 12.11.1991. ▪ ponovni napad, žestoka vatra po tvrđavi Imperijal na Srđu, granatira se Gradska luka, Gruž, Lapad, Mokošica, Rijeka dubrovačka. Kompletna luka Gruž gori u plamenu. Pogođena je i bolnica na Medarevu.
 - 13.11.1991. ▪ nastavlja se topnički napad na grad.
 - 14.11.1991. ▪ već peti dan nije dan znak prekida opće opasnosti.
 - brodom *Slavija* otišlo je oko 4000 ljudi – žena, djece, bolesnika i starih ljudi.
 - 15.11.1991. ▪ nakon punih 6 i pol dana oglašen je prestanak opće opasnosti.
 - 18.11.1991. ▪ u grušku luku uplovio je talijanski brod *San Marco* s humanitarnom pomoći, čime je otvoren „humanitarni koridor“. U idućih nekoliko dana doplovit će nekoliko stranih brodova s pomoći u hrani i lijekovima.
 - okupacija stare Mokošice; počinje pljačka.
 - pad Vukovara
 - 21.11.1991. ▪ JNA ušla u Novu Mokošicu.
 - 23.11.1991. ▪ JNA u Mokošici uspostavlja svoju vlast
 - granatiran Lapad i otok Koločep.
 - brod *Liburnia* isplovjava iz Dubrovnika s 1600 putnika.
 - isti dan u Ženevi je potpisan sporazum o bezuvjetnom prekidu vatre i povlačenju agresorskih snaga s dubrovačkog područja. Među potpisnicima su bili Franjo Tuđman, Slobodan Milošević, Veljko Kadijević i Cyrus Vance.
 - 24.11.1991. ▪ pad Čepikuća
 - 27.11.1991. ▪ brodom *Paladio* grad napušta 900 Dubrovčana
 - 1.12.1991. ▪ započinje „Festival mira“ – istina o gradu, u sklopu kojeg se održavaju Forum intelektualaca, nastupi folklornog ansambla „Lindo“, te izložba dubrovačkih umjetnika
 - 2.12.1991. ▪ u gradu se održavaju brojne kulturne priredbe kao primjeri duhovnog otpora.
 - napad na Sustjepan i tvrđavu na Srđu
 - 5.12.1991. ▪ u zgradi Muzičke škole održan koncert „Mozart svijetu iz Dubrovnika“
 - 6.12.1991. ▪ najjači napad na područje unutar gradskih zidina. Razaranja su strahovita, požari se šire gradom.
 - oko 6000 projektila različitog kalibra palo je na staru gradsku jezgru

- srušen je križ na Srđu
 - potpuno su izgorjele mnoge kuće i ustanove, Interuniverzitetski centar s knjižnicom, zgrada Festivala sa svom dokumentacijom.
 - 13.12.1991. ▪ nakon 72 dana zarobljeništva po zatvorima u Morinju, Trebinju i Bileći, oslobođeno je 135 zarobljenih stanovnika Dubrovačke općine i pripadnika Hrvatske vojske.
 - 14.12.1991. ▪ konferencija o obnovi Dubrovnika i koncert na kojem je nastupila primadona Ruža Pospiš Baldani.
 - 24.12.1991. ▪ zbog sigurnosnih razloga nisu održane ponoćke.
 - 25.12.1991. ▪ nakon 86 dana pojedini dijelovi grada dobili su struju.
 - 28.12.1991. ▪ nakon 89 dana neki dijelovi grada dobili su vodu.
 - 31.12.1991. ▪ u ponoć u franjevačkoj crkvi održan je „Koncert mira“ na kojem su nastupili Nacionalni orkestar iz Toulousea te brojni solisti
 - 13.2.1992. ▪ osnovana 163. (dubrovačka) brigada Hrvatske vojske
 - 18.5.1992. ▪ počinje proboj hrvatskih snaga prema prometnici Zavala–Slano i dalje prema Dubrovniku
 - 25.5.1992. ▪ proboj 163. brigade smjerom Mokošica – Osojnik; Šumet – Brgat; Bosanka – Brgat i Dubac – Plat.
 - oslobođeno je Slano
 - prekinuta višemjesečna blokada Dubrovnika
 - JRM napušta otok Mljet.
 - Grad je ostao direktno ugrožen na dijelu zaleđa Golubov kamen – Uskoplje – Ivanica.
 - 26.5.1992. ▪ JNA i paravojne jedinice protjerane iz Mokošice, Strinčjere, Bosanke, Žarkovice i Dupca, te iz Župe dubrovačke do Plata.
 - 29.5.–5.6.1992. ▪ 18 dana neprekidne opće opasnosti.
 - topnički napadi iz područja Trebinja i zaposjednutih Konavala na Župu dubrovačku, uže gradsko područje, grad i Rijeku dubrovačku.
 - napadi traju sve do 20.7.1992.
 - 1. – 15.7.1992. ▪ operacija „Tigar“ radi potiskivanja neprijatelja iz bliže okolice Dubrovnika.
 - 22.7.– 15.9.1992. ▪ oslobodilačka akcija „Oslobođena zemlja“
 - 22.10.1992. ▪ počela operacija oslobađanja Konavala
- (Vukojević, prema Foretić¹ 1993.)

¹ Iz navedene literature izdvojeni su najvažniji događaji

Slika 1: Radna ratna mapa s ucrtanim položajem Starog grada. Mapa preuzeta s:
https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Radna_ratna_mapa.JPG

2. POČETAK

Na pitanje „Kada vam je postalo jasno da će se dogoditi rat?“ svi su kazivači odgovorili da im je postalo jasno tek 1.10., kada je počeo napad na Dubrovnik. Nitko nije vjerovao da se tako nešto može dogoditi, čak ni kada je 22.9. počeo napad na Konavle, a u idućim danima pucalo se na Brgat, koji se nalazi u blizini grada. Ako uz to uzmemo u obzir da u vrijeme početka napada, primjerice, bitka za Vukovar traje već duže od mjesec dana, jasno je da se radilo o masovnom poricanju. Temelj mu je bio i u tome što gotovo nitko nije vjerovao da će itko napasti grad pod zaštitom UNESCO-a. Čak i kada je napad na Dubrovnik već počeo, ljudi su i dalje mislili da će stara gradska jezgra biti sigurna od napada. Zbog toga su se mnogi sklanjali baš u Stari grad, a naposljetku je taj dio grada pretrpio najviše razaranja. Ljudi su se nadali i međunarodnoj intervenciji, koja se nikad nije dogodila.

Da, uvijek misliš "ma ipak neće". Gledaš televiziju i zdrav razum ti nalaže da će svakako početi rat, ali preteško je da bi prihvatio momentalno, pa onda sebe ipak nastojiš uvjeriti da ne. Isto ko ovi... Pa bili bi svi pokupili svoje stvari, baba i dedo Baro bi uzeli barem ono najdraže iz Župe. Ipak, svi smo mislili da neće, na kraju da će to netko, neka viša sila spriječiti. A definitivno kad su počeli to nadlijetati avioni rano ujutro, onda si znao sto posto, da je kraj, da je gotovo, da i zaista počinje rat. (žena, 1962. godište)

Svi su govorili "napast će", svašta se nešto kuhalo, ali jednostavno nismo prihvatili tu istinu, da bi to stvarno moglo biti, i mislili smo možda će biti, ali nekako smo se podsvjesno vjerojatno nadali da neće, i tješili sami sebe. (žena, 1965. godište)

Nije mi bilo jasno sve dok, dok Župa nije pala. (...) Tada kad sam došla [u Stari grad], ni tada nisam bila svjesna da će rat, jer nisam pošla iz doma, nisam ništa ponijela, dakle samo ono što je bilo na meni. Ništa. (žena, 1959. godište)

Pa... ja sam naivno vjerovalo da neće ni biti rata uopće. Bez obzira što se ono i pucalo uokolo po Konavlima i tako dalje, ja sam bio nekako, a optimist. Uvjeren, šta ja znam, da se rat neće dogoditi. Zapravo da će nas spasiti neki tamo, Šesta mediteranska američka flota, ili znaš, mi UNESCO, pogotovo ono Grad recimo kad su stavili bandijere od UNESCO-a, neće nitko pucati, zato su svi i išli u Grad ono, kao neće se po Gradu, dok nisu ono prvom zgodom počeli tući po Gradu, i onda smo ajde shvatili zapravo da tu nema ništa od toga nebeskog spasa grada i tako. Da će to biti malo brutalnije nego što smo gledali u filmovima. (muškarac, 1974. godište)

No takvo poricanje opasnosti nije bilo tipično samo za Dubrovnik. Nives Ritig-Beljak tako piše da je nevjerica da bi se mogao dogoditi rat prevladavala Hrvatskom. Primjerice, iako je bitka za Vukovar počela 28.8.1991., djeca su se s mora vratila u Vukovar prije početka školske godine (Ritig-Beljak 1993).

Vrlo slično bilo je i u Sarajevu. Ivana Maček piše da čak i kada su antiratni prosvjedi propali i kada se povećala nacionalna separacija mnogi su Sarajlije odbijali vjerovati da je daljnja eskalacija nasilja moguća i da će se rat voditi među bosanskim narodima (Maček 2009).

O vjerovanju u imunitet Dubrovnika od napada pisao je i Pavo Urban, fotograf koji je poginuo snimajući napad na grad 6.12., u svom dnevniku:

„I zračna uzbuna prođe bez zračnog napada i mi smo opet nasmijani; na jutarnjem suncu sjedimo na vrećama s pijeskom koje čuvaju Orlanda od gelera, naravno, vjerujući u neki nepostojeći imunitet Dubrovnika. A kad su kazetne bombe počele padati po Srđu i raketne topovnjače tući po Pločama iza Grada, nakon što su se već odavno na Debelom brijegu i u Slanome vodile krvave borbe, neki su i dalje sjedili ispred Orlanda, doduše, ovaj put vjerujući u imunitet ne više Dubrovnika, nego Staroga grada i glasno negodujući: 'A zašto kafići ne rade?'" (Urban 2016:13).

2.1. Razmjeri razaranja

Petar Kriste, Dubrovčanin koji je bio ministar u Vladi, ovako opisuje jedan od najžešćih napada na grad: „Dubrovnik, sveden na samo 11 četvornih kilometara, također je izložen pojačanim nasrtajima agresora, koji je osobito beskrupulozan od 8. do 12. listopada. Tih dana bez ikakva obzira sustavno se tuku svi dijelovi grada: Gruž, Lapad, Montovjerna, Pile, Ploče i, dakako, sama povijesna jezgra grada u zidinama. S kopna, iz zraka i s mora gađa se sve od reda. Gađaju se stambene zgrade i poslovni objekti, zdravstvene ustanove i kulturno blago neprocjenjive vrijednosti. Pogođeni su hoteli „Dubrovnik palace“, „Tirena“, „Belvedere“, „Libertas“, „Imperijal“, „Excelsior“, „Argentina“... Gotovo ni jedan hotel nije pošteđen, a mnogi su zapaljeni i onesposobljeni za daljnji život izbjeglica. Više puta je pogođena nova bolnica na Medarevu, a oštećeno je i više školskih zgrada. Granate padaju po zidinama, crkvama i samostanima, muzejima, starim palačama i dvorcima. Pogođena je Minčeta, Sv. Ivan, stara gradska luka, katedrala, Knežev dvor, Biskupski dvor, Muzej Rupe, jezuitska crkva, samostan sv. Dominika, franjevački samostan Male braće, benediktinski samostan Sv. Jakova, dominikanski samostan Sv. Križa, palača Sponza, gradski zvonik i mnogi drugi kulturno-povijesni spomenici. Mnoge granate oštetile su Stradun i većinu palača u toj glavnoj gradskoj ulici. U staroj gradskoj luci i luci Gruž zapaljeno je i potopljeno stotinjak malih i većih brodova. Vatra je plamtjela u svim dijelovima

grada, a vatrogasci nisu bili u stanju sve gasiti. Samo tih dana poginulo je više desetaka civila, a višestruko ih je ranjeno.“ (Kriste 2000:86).

Najgori napad na grad bio je na blagdan Svetog Nikole, 6. 12. 1991. Kriste navodi da je taj dan samo na Stari grad palo preko 600 različitih projektila, 19 osoba je poginulo, a ranjeno je preko 60 (Kriste 2000). Hoteli u kojima su smještene izbjeglice znatno su oštećeni, a gađana je i bolnica. Dubrovčani taj dan redovito spominju bez godine. „To je datum do kojega i od kojega se računa vrijeme u njihovom pripovijedanju o ratu.“ (Povrzanović 1997:165).

Taj dan donio je Dubrovčanima i finalno „otrjeznjenje“: „Zato su suze na licima ljudi koji su jutro nakon 6.12. kao tragični hodočasnici prolazili kroz vrata Grada (...) izražavale kolektivni šok izazvan ne toliko strahom od uništenja, koliko rušenjem iluzije o tome da je neke vrijednosti, neke stvari i neke prostore moguće *izuzeti iz rata*, da u tradiciji visoke kulture utemeljeno značenje može nadvladati kaos.“ (Povrzanović 1997:189).

Slobodan Lang opisao je grad nakon napada: „Izgorio je Stradun, izgorjele su palače, razoreni su dominikanski samostan, franjevački samostan, Sveti Vlaho, katedrala. Ne može se koračati po Dubrovniku, a da se ne korača po kamenu, staklu, granatama, Onofrijeva fontana je razorena.

Najviše je pogođen franjevački samostan, koji je ujedno bio i središte Međunarodnoga Crvenoga križa. Grad je ispunjen ubijenim golubovima, a Stradunom lunja samo stari crni pas.

Kod pogođene pravoslavne crkve vidjeli smo kako se gledaju crni pas i mačka, mala crna maca. Branko je želio uzeti, ali kad ju je podigao vidio je da je ranjena u trbuh.

Na ulazu s Ploča u Grad vidi se krv. To je krv našega fotografa Pava Urbana, koji je bio fotograf konvoja „Libertas“, i želio je postati profesionalni novinar, a ubijen je na samom početku života. No, njegove fotografije tog vremena u Dubrovniku bit će legenda mladosti.“ (Lang 1997:69).

O razmjerima razaranja najčešće se piše kroz motive uništenja kulturnih objekata, posebice Starog grada. Dubrovčanima je razaranje stare gradske jezgre bilo posebno bolno, a susret s razorenim Starim gradom nakon napada često traumatičan. Naglašava se i gađanje bolnice, kao i hotela u kojima su bili smješteni prognanici, koji su već ostali bez svega, te stambenih zgrada i poslovnih objekata, te se tako ističe neselektivnost granatiranja i sveobuhvatnost uništenja.

Slika 2: Plan grada s obilježenim ratnim oštećenjima

3. PREŽIVLJAVANJE

3.1. Osnovne potrebe

Nakon pada Slanog, 5.10.1991., kopnene veze s ostatkom Hrvatske su prekinute, te se Dubrovnik našao u potpunom okruženju. Početkom napada grad ostaje bez struje i vode. Potpuno bez struje grad je bio 86, a djelomično 142 dana. Vode nije bilo 89 dana (Kriste 2000).

Pišući o Vukovaru, Ritig-Beljak kao strategiju neprijatelja navodi prekid dovoda vode i energije, prekid komunikacija i sprječavanje opskrbe hranom, odnosno cilj neprijatelja je izgladniti grad i natjerati ga na predaju. Stoga je prehrana vitalno važan dio obrambene strategije (Ritig-Beljak 1993). Prekid opskrbe vodom i strujom ratni sukob pretvara u rat protiv civila (Maček 2009). Ista strategija primijenjena je i na Dubrovnik. U takvim okolnostima prva je briga stanovnika osiguranje osnovnih životnih potreba – hrane i pitke vode, a dolaskom zime i grijanja. „Naš život sveo se na borbu za vodu i hranu.“ (Vukojević 2010:22).

U opkoljenom Sarajevu problem osiguravanja osnovnih potrepština – hrane, vode, i nekog izvora energije – obuzimao je svakodnevni život do mjere u kojoj je to većini stanovnika gradova u ekonomski razvijenim nacijama bilo nemoguće zamisliti (Maček 2009).

Građanima Dubrovnika najveća preokupacija bila je nabavka hrane:

(...) važno je bilo hrane prikupiti, a drugo ništa nije bilo važno, su donijeli to meso, i mi smo to meso usolili, ostatak smo podijelili susjedima u gradu koji nisu imali. Usolili i tako smo meso to jeli. Znači bilo je osnovno, i plin. Nismo imali na što kuhat, meni je ostala tu boca plina i to su ubacili. S tim da ja tada nisam rekla mužu ni donesi mi robu, dio robe sam, nešto sam malo imala u mame, ni robu ni zlato koje mi je ostalo od djece ni bilo što, to je sve ostalo doma. Nije mi uopće palo na pamet u tim momentima, nego važno je bilo da imamo svi zajedno što pojest. (žena, 1959. godište)

Trgovine su nastavile raditi, iako ne sve, ali su vrlo brzo ostale praznih polica. Privatnim poduzećima naređeno je da sve zalihe prehrambenih proizvoda iz prodavaonica i skladišta stave na raspolaganje poduzeću „Dubrovkinja“, koje je prije rata bilo Složena organizacija udruženog rada (SOUR) (Kriste 2000). „Dubrovkinja“ je reducirala redovitu prodaju, odnosno strateški prehrambeni i higijenski proizvodi povučeni su iz trgovina te samo povremeno stavljeni u prodaju, o čemu su građani obavještavani putem radija. Petar Kriste, tadašnji ministar trgovine i rodом Dubrovčanin, ovakvu naredbu smatra „najgorim od svih mogućih puteva u organizaciji

opskrbe“, jer dovodi do nestašica koje se više neće moći svladati. Kada se roba povremeno pušta u prodaju, ljudi koji uspiju doći do robe uzimaju mnogo veće količine od onih koje su im normalno potrebne. Tako usprkos tome što su u Dubrovnik dopremljene zalihe iz državnih robnih rezervi, te povećane rezerve općina i poduzeća, a do potpune blokade roba je i dalje pristizala u grad, nastaju nestašice robe (Kriste 2000).

Uspostavom brodskih linija iz luke Gruž prema slobodnim dijelovima Hrvatske 9. 12. 1991. (Kriste 2000) u Grad počinje pristizati humanitarna pomoć. U početku su dolazile uglavnom konzerve, a kasnije osim konzervi i brašno, jaja u prahu, kvasac, grahorice poput graha, leće i slanutka, mlijeko u prahu, ulje, šećer, tjestenina i riža, dvopek. Prognanici i izbjeglice koji nisu bili smješteni u hotelima imali su pravo na nešto više humanitarne pomoći, dok su oni u hotelima imali u njima osigurane obroke. Na podjelu humanitarne pomoći čekalo se u redovima, nekad i duže od sat vremena.

Iako je humanitarna pomoć činila preživljavanje mnogo lakšim, iskustvo primanja humanitarne pomoći obilježeno je ambivalentnim osjećajima. Maja Povrzanović Frykman, propitujući zašto se neki predmeti u kolektivnom narativu pojavljuju kao osjetljivi predmeti, navodi da je primanje humanitarne pomoći praćeno snažnom emocionalnom napetošću između zahvalnosti i poniženja, odnosno ambivalentnim osjećajima poniženja, integriteta, ponosa i bespomoćnosti. Društveno značenje pomoći definirano je (ne)mogućnošću reciprociteta. Poniženje proizlazi iz svijesti o tome da vam netko daje osnovne stvari koje su vam potrebne za život. I samo stajanje u redu za humanitarnu pomoć često je percipirano kao ponižavajuće. Predmeti, koji se pojavljuju u narativu kao osjetljivi predmeti, obične su stvari koje u kontekstu rata dobivaju izvanrednu važnost, koja proizlazi iz toga što su oskudne i teško ih je pribaviti. Predmeti koji su ljudima važni postaju osjetljivi zbog ambivalentnog odnosa ljudi prema njima. Neki predmeti bili su nužni, ali u isto vrijeme lošeg okusa ili mirisa, drugi su donosili zadovoljstvo, ali su bili oskudni. Predmeti iz humanitarne pomoći označeni su kao osjetljivi predmeti baš zato što se kazivači nisu mogli odlučiti kako se osjećaju u vezi s njima, odnosno bi li se trebali osjećati zahvalno ili ljuto, sretno jer su preživjeli ili poniženo (Povrzanović Frykman 2016). Ambivalentan odnos prema humanitarnoj pomoći vidljiv je i u kazivanjima ljudi iz Dubrovnika, koji kažu da je hrane bilo dovoljno, odnosno da zahvaljujući humanitarnoj pomoći nisu gladovali, no s druge strane prisjećaju se i loše kvalitete hrane.

Povrzanović Frykman napominje da postoje značajne generacijske razlike u narativu o ratu. Oni koji su u vrijeme rata bili odrasli, o svojim iskustvima, pa tako i o iskustvu primanja humanitarne pomoći, govore u terminima teškoća i poniženja. S druge strane, oni koji su bili djeca tijekom rata imaju tendenciju govoriti o uzbuđenju i veselju kada su, primjerice, dobivali slatkiše ili igračke. Za mlade ljude iskustvo rata nije predstavljalo prekid sa svakodnevicom koji bi ih učinio svjesnima materijalnih gubitaka i promjena u njihovoj okolini, ili kojeg su mogli doživjeti kao izazov svom identitetu i dostojanstvu, kao što je bilo kod odraslih ljudi. Mladim ljudima to je bio jedini svijet kojeg su poznavali. Povrzanović Frykman navodi primjer čokolade – mladi ljudi sjećaju se čokolade jer je bila ukusna, dok je za odrasle ljude ona bila podsjetnik na svijet za koji su znali da više ne postoji (Povrzanović Frykman 2016).

Jedino svježe meso koje se moglo nabaviti u Dubrovniku bile su kokoši koje su redovito stizale, ali nitko od kazivača ni danas ne zna odakle.

Neko vrijeme su se samo pojavljivale neke kokoši, koje su se čekale u redu, cijeli red za dobit kokoš. Nije bilo nekog drugog mesa. (žena, 1965. godište)

Na placi se mogla kupiti riba, odnosno lokarde, koje su ljudi po noći lovili mrežama i prodavali.

Na placi, riba se, lovile su se valjda, nemam pojma šta je bilo s drugom ribom, ali samo su se neke lokarde pojavljivale, non stop, više nitko nije mogao vidjeti te lokarde. (žena, 1965. godište)

Baci mrežu večeras, tko će ga vidjeti. Baci iza Porporele i... Vazda je bilo jato, e. Lokarde, više mi se zgdale lokarde jesti. (muškarac, 1960. godište)

S obzirom na ograničenost dostupnih namirnica i uglavnom konzerviranu hranu iz humanitarne pomoći, ljudi su se veselili kada bi se povremeno pojavilo nešto čega obično nije bilo:

Sjećam se kad je prvi put došla panceta u grad, (...) [to nam je bio] jedan od naj naj najboljih dana u tim svim skupa jadnim danima, eto. Tako si se imo čemu veseliti, skuhati smo grah s pancetom. (muškarac, 1961. godište)

Zanimljivo je da je uvijek bilo svježeg kruha, pekarnice su radile za sve vrijeme trajanja okupacije (Kriste 2000).

Pekare su radile cijeli rat i uvijek je, to je ono baš, kruha je bilo uvijek. (žena, 1959. godište)

Kruh ima svoju važnost kao hrana, ali i kao simbol – predstavlja asocijaciju na ugodu doma, sigurnost, mirnu svakodnevicu, vjeru u fizički opstanak i opstanak normalnosti, solidarnost ljudi

u nevolji, pomaganje i zajedništvo koje je doprinosilo izdržljivosti i osnaživalo otpor (Povrzanović 1997).

Život pod okupacijom uvjetovao je reorganizaciju zadovoljenja osnovnih potreba. Tako su mnogi počeli uzgajati povrće u improviziranim vrtovima, primjerice kupus (raštik) i blitvu:

Kasnije su sadili sve što su mogli, tko je imao komadića zemlje. Tamo se cijelo ono Gospino polje pretvorilo u neke vrtove, iza zgrada ljudi su svašta sadili, tko god je imao neki komadić zemlje da iskoristi za neko povrće. (žena, 1965. godište)

Osim samog prehranjivanja, Ivana Maček navodi kako je vrtlarenje u Sarajevu imalo primarno pozitivne psihološke efekte - dalo je neku nadu u preživljavanje, malo sigurnosti, i osjećaj da je moguće napraviti nešto, stvarajući osjećaj djelovanja koji je vratio malo života kakav bi trebao biti (Maček 2009).

Ponekad se to povrće, kao i riba, prodavalo na placi. Neki su opću nestašicu nekih namirnica iskoristili za prodaju po vrlo visokim cijenama, što je, očekivano, nailazilo na osudu:

I nestalo svega, onda su, sjećam se to ko sad, jaja na placi, recimo jedno jaje je koštalo ko sad 30 kuna. Mislim, da mi je vidjet facu tog čovjeka koji je imo obraza prodat to svoje jaje... Jest, zakon ponude i potražnje, uvijek, ali, treba imat i obraza. (žena, 1962. godište)

Vojska je dobivala kuhanu hranu, koju su vojnici nerijetko dijelili s civilnim stanovništvom:

Kako su položaji bili gore ispod magistrale, vojnici su na položajima dobivali svaki dan kuhano, ono, normalnu nekakvu hranu. Ti momci su stvarno svaki božji dan donosili, znači, obroke kuhane, ovaj, i ono dijelili. Dali bi oni svakome, tko god je htio. Ali je bilo sigurno da će svako to dijete imat, znači, što se njima danas skuhalo, da će i oni jest. Donosili bi one tečice, a to su već postale bile teće, bilo je malo ono što dobiju oni, razumiješ, pa su se onda nosile ove teće iz doma. (žena, 1972. godište)

Iako se hrana uglavnom svodila na ono što se moglo napraviti od dobivene humanitarne pomoći, nestašica hrane nije bilo. Kazivači se mahom slažu da nitko nije bio gladan.

To je jedino dobro, ne znam nitko da je bio gladan. Da si nešto imo, nisi imo, ali da je baš netko gladovo, nije. (muškarac, 1974. godište)

S obzirom da nije bilo struje, hrana iz hladnjaka i zamrzivača ubrzano se pripremala kako se ne bi pokvarila. Ljudi su u to vrijeme obično imali pune zamrzivače mesa, jer je u prethodnom periodu vladala nestašica, pa se meso kupovalo i zamrzavalo u velikim količinama kada ga se

moglo kupiti. Hoteli, u kojima su bili smješteni prognanici, imali su velike zalihe hrane koje su zahvaljujući agregatima mogli čuvati u hotelskim hladnjačama.

Početak rata je bilo, se prežderavalo, kad je nestalo struje, trebalo je ono iz leda sve izbacit, ispeć, to se jelo, ono... u nenormalnim količinama, ono, tih dana. (muškarac, 1974. godište)

Ritig-Beljak navodi da se i u Vukovaru hrana iz zamrzivača ubrzano kuhala ili pržila i prekrivala mašću kako se ne bi pokvarila (Ritig-Beljak 1993). Dekonstrukcija i ponovna konstrukcija svakodnevice može se jasno vidjeti u području pripreme hrane u ratnom Dubrovniku. Kuhanje se prilagodilo raspoloživim namirnicama pa su se tako spremala jela koja su bila uobičajena do tada, ali sada se umjesto, primjerice, svježeg mesa koristilo konzervirano meso, od kojeg su se pripremali umaci za tjesteninu, musaka, gulaš i sl. Od namirnica iz humanitarne pomoći pripremala su se i variva i juhe.

Pravila sam palačinke bez jaja. Ono, raspadaju se, nema ih što povezati. Ali su palačinke, namaži marmeladom i imaš što jest, super, najedeš se. (žena, 1962. godište)

Neke od tih namirnica stanovnici Dubrovnika do tada nisu koristili, primjerice, maslac od kikirikija, konzervirani sir i kondenzirano mlijeko.

(...) to je zapravo bila hrana američke vojske. Dolazilo bi u jednom najlonu nekakva mješavina, dakle ti nemaš pojma o čemu se radi, nekakva kaša, zapravo, unutra, koja se nije trebala ni podgrijavati ni ništa, samo je se trebalo u nešto iskrenut i početi jest. Dakle, vidjeli smo i po natpisima da je to američka, hrana za američku vojsku. Dakle, dosta, dosta nejestivo. (muškarac, 1961. godište)

Improvizacija je postala jedno od glavnih obilježja svakodnevice. U pogledu prehrane, Ritig-Beljak piše da se nužda natjecala s tradicionalnim konzervativizmom u pogledu namirnica, odnosno prehrane, što vrijedi kako za Vukovar, tako i za Dubrovnik i Sarajevo. Građani okupiranih gradova bili su „majstori improvizacije u preživljavanju“ (Ritig-Beljak 1993:173).

Problem nije samo bila nabavka namirnica, nego i na čemu ih pripremati. Struje nije bilo, kao ni plina. Peć na drva predstavljala je pravo bogatstvo, služila je i za kuhanje i za grijanje.

Sretni smo bili što smo imali špaher na drva, jer možemo kuhati i grijati se. Drva je bilo, ljudi su sjekli po šumi, gdje su god našli kakvo stablo, sve se sjeklo. (žena, 1965. godište)

Ljudi su i po tom pitanju bili solidarni:

Kazivač: I tko nije imo recimo peć na drva, onda je dolazio u nekoga za skuhat nešto i za bilo što, moro si doć tu. (...)

Kazivačica: Svi su kuhali na toj peći, cijelo susjedstvo je u nas na toj pećici kuhalo. (muškarac, 1974. godište i žena, 1972. godište)

Neki su zajedno kuhali na otvorenome:

... to je točno ispod zidina, ispod svete Marije, đe je ona velika zgrada, i tu je bilo ono zemlja dole, onda su skupljali drva pa su zajedno u nekom loncu kuhali, pa bi, kad bi nestalo plina, onda bi i mi tamo, ovaj, s njima, i tako se dijelila se hrana, tko je što imo više. Kažem, i ono što sam ja iz Župe donijela ja sam pola podijelila, ljudi nisu imali i onda što ćeš. Podijeli da se prehraniš. (žena, 1959. godište)

U ratu imperativ preživljavanja ima prevagu nad svim drugim potrebama. U Sarajevu su se sjekla stabla u gradu kako bi se osiguralo drvo za ogrjev. Ivana Maček piše o tome kako je urbana populacija, koja je emocionalno vezana za parkove i aleje, doživjela sječu stabala i grmova kao duboko bolne. Za njih, nešto esencijalno za njihov grad je nestalo. „Praznina koju je drveće ostavilo simbolizirala je brutalnost rata. Nije imao milosti za nezaštićeni život. Činilo se da je civilizacija, čak i samo čovječanstvo, bilo ponovno ubijeno sa svakim posjećenim stablom. Pragmatizam preživljavanja imao je prednost nad osjetljivošću za prirodnu ljepotu.“ (Maček 2009:69).

Uvjeti u kojima se živjelo u ratu utjecali su i na samo iskustvo konzumacije hrane. „Nikada više ne želim večeravati uz svijeću. Bilo mi je dosta u ovih stotinjak ratnih dana. A nije ni romantično. Mesni doručak uz svjetlost svijeća, u vlastitome domu pretvorenome u sklonište, puno je gori nego u prirodi, negdje na travi, na nedjeljnome izletu. Kada je mesne doručke zamijenio ostatak hladnoga objeda, tada su svijeće izgubile i ono malo romantike što im bijaše preostalo.“ (Obradović 1992:18).

Osim hrane, životno važna stvar bila je voda. Vode nije bilo od prvih dana napada na grad. Pitka voda razvozila se cisternama. Ljudi su s bidonima (kanistrima) i bocama čekali u redu da bi uzeli pitku vodu, koja se onda nije koristila za higijenske potrebe nego samo za piće i kuhanje. Bidoni su se brzo rasprodali, što je stvaralo dodatne probleme (Obradović 1992). Obradović spominje i da su se koristile naprtnjače za vodu (Obradović 1992). U boljoj poziciji bili su oni koji su u svojim okućnicama imali bunare (gustijerne) u koje se mogla spremati veća količina vode iz cisterne.

Mi smo vode uvijek imali, jer je moj tata sagradio bunar iza kuće. Mi smo se uvijek mogli okupat, mi smo uvijek bili čisti, uredni, okupani, imali smo vode za piće, za prat pjate. Štedila se za prat pjate, ali smo mogli. (žena, 1962. godište)

Solidarnost i uzajamna pomoć i ovdje je bila jaka – ljudi koji su imali gustijerne u pravilu su dijelili vodu susjedima. Jedan od kazivača prisjetio se kako je njegov tadašnji susjed bio toliko iscrpljen cjelodnevnom dijeljenjem vode iz svoje gustijerne da je naposljetku odredio „radno vrijeme“, 2 – 3 sata dnevno. O značaju i vrijednosti starih bunara piše i Ritig-Beljak u kontekstu Vukovara, kao i to da su pozicije bunara bile odavane neprijatelju i često granatirane, što je uvjetovalo da se po vodu odlazi rano ujutro (Ritig-Beljak 1993). Zbog loše kvalitete vode, neki građani imali su tablete za pročišćavanje vode.

Za higijenske potrebe te pranje posuđa i odjeće koristila se ili kišnica ili morska voda. Kišnica se skupljala koliko god se moglo, svi su postavljali razne posude na terase i balkone kako bi sakupili što više kišnice.

Kad bi ki(ša), znam, roditelji su mi pričali da bi se oni, oni ono oprali malo bolje kad bi pala kiša. (muškarac, 1961. godište)

Jedna od najvećih prilagodbi koju je donijelo ratno vrijeme bilo je održavanje higijene u uvjetima bez redovite opskrbe vodom. O takvoj prilagodbi govore i kazivači:

A naučio si se oprat sa litru i po vode. (muškarac, 1974. godište)

Znaš, imaš litru i po vode i opereš se kako možeš. I veži ga tu, razumiješ. (žena, 1972. godište)

A nisi se mogo kupat svaki dan. (...) Mogo se kupat samo onaj koji je imo bunar ko i mi, koji si bio privilegiran. (žena, 1962. godište)

Voda za kupanje podgrijava se na peći na drva. Situaciju je donekle olakšavalo vrijeme – zima 1991./92. godine bila je izrazito topla.

Znam da smo mi dok se moglo, dok se moglo ić na Vis², išlo se na more kupat. Znači, ljudi su skakali i kad je bilo toplo i kad nije bilo toplo u more. (žena, 1972. godište)

Prema riječima jednog kazivača, ratna situacije brisala je društvene razlike i po tom pitanju:

Ta je godina bila topla, tako da je pogodovala tim stvarima. Ljudi se, svi se kupaju, i oni tajkuni poslije što će bit, i ovi raja, i tako da... Svi su se kupali u moru. (muškarac, 1974. godište)

² Plaža Hotela Vis u Uvali Lapad

Naravno, odlazak na plažu dok je grad pod okupacijom nije bio bezopasan.

Ali manje više mi mladi smo se kupali u moru. Doduše, ispočetka je bilo, nije ti baš svejedno poč na kupanje, a on te gleda s brda gore. (muškarac, 1974. godište)

E to je bio jedini problem, na Visu znaš ono, mi bi, pa bi jedno po jedno. Mi bi stali gore, pa bi jedno po jedno u more, razumiješ, onaj. Pa onda poslije smo i oguglali, poslije smo išli ko na kupanje stvarno ono, pa smo i skakali (i zezali se). (žena, 1972. godište)

Održavanje higijene bilo je i svojevrsni vid otpora: „Otpor ratu se izražavao i očuvanjem dostojanstva, primarno dostojanstva tijela (higijenom!; nepodlijevanjem strahu!) onakvog kakvo je zadano normama svakodnevnog života u miru.“ (Povrzanović 1997:182).

More se koristilo i za pranje posuđa i odjeće, te zalijevanje WC-a. Osnovne higijenske potrepštine također su bile ograničene na ono što se moglo dobiti u humanitarnoj pomoći.

Iako je bila oskudnija, ljudi su održavali higijenu na prihvatljivoj razini. To je jedan od razloga zašto nije dolazilo do epidemija zaraznih bolesti. Drugi razlog bila je i dostupnost zdravstvene skrbi, iako svakako u smanjenom opsegu. Bolnica je u potpunosti funkcionirala, iako je bila meta zračnih napada. S otvaranjem morskog puta i dolaskom humanitarne pomoći, u grad su dolazili i lijekovi. Radili su čak i neki liječnici opće prakse. Tako se jedna kazivačica prisjetila liječnika koji je radio u svojoj ambulanti kad god nije bila oglašena uzbuna, a dolazio je i u sklonište te u kućne posjete.

Ne samo da ljudi nisu bili više bolesni nego u mirnodopskim vremenima, već su svi kazivači naglasili da smatraju da je bolesnih bilo i manje.

Ja mislim da su [ljudi] bili zdraviji, da jednostavno je bilo ono, motiv preživljavanje i taj strah za goli život da je potiskivo sve neke ono boli me vrat, bolu me noge, što sad, boli me glava, toga nije bilo. Te sitne boljke su se potiskivale. (žena, 1965. godište)

Ne sjećam se baš da su se nešto žalili, da su bile bolnice pune takvih pacijenata, ono, gripica, nos mi curi, idem u doktora, i to. Mislim da je to bilo malo, ono, čvršće. (muškarac, 1974. godište)

Otpornost na bolesti može se objasniti pojačanim imunitetom u kriznim stanjima, kao što je rat.

Mislim da je to nekakav imunitet koji donese rat, koji je čudan i ja ne znam je li itko, ja se ne sjećam da je itko bio bolestan od, govorimo sad o gripi (...). (muškarac, 1961. godište)

U ratnom vremenu, bez struje, jedna od važnih stvari bile su svijeće. Dok je bilo petroleja, koristile su se i stare petrolejske lampe koje su ostavljale specifičan težak miris. U nedostatku boljeg, ljudi su izrađivali svjetiljke od ulja:

„Uzme malu staklenku od dječje hrane, probuši joj čep i kroz njega provuče vezicu za cipele. Bočicu naliže starim uljem, u kojemu je već pržila krumpire na gradelama i vatri upaljenoj ispred kuće, i upali.“ (Obradović 1992:20).

Jedna od stvari koje je u Dubrovniku bilo u izobilju je odjeća. Vrlo kvalitetna odjeća dijelila se kao humanitarna pomoć.

Da, to su bile tone odjeće. (...) Znači dijelila se i u školama, i u Crvenom križu, svugdje gdje je bilo izbjeglica, po hotelima. Bilo je krasne odjeće, nove, s etiketama. Mislim da odjeće je najmanje falilo. (žena, 1965. godište)

Ljudi teško mijenjaju životne navike, a u okolnostima rata takve su promjene još teže, jer su navike podsjetnik na život kakav su imali prije rata. Tako je ljudima bilo važno imati cigarete, a vrlo tražen bio je i alkohol.

Vojnici su dobivali cigarete, i to dosta kvalitetne. Nakon otvaranja morskog puta cigarete su često bile dio paketa koje su obitelji i prijatelji slali Dubrovčanima. U prvim mjesecima opsade, ljudi su se snalazili, posebno mladi:

A cigare³ se lovalo, kad bi roknula neđe granata onda se trčalo. Na primjer, iz Gruža gledaš pala je dole kraj bazena, i sad otprilike je li ova mogla pogoditi onu trafiku ili nije, znaš, i onda gas dole, pazi, oni još uvijek pucaju, a nas dvoje-troje budala trčimo niz Radeljević ulicu i vidimo, znaš ono, gori trafika, a divota, razumiješ. Ali, ovo ti je živa istina. Ali ne, tad kad sam ja bila, ja i ovaj Mišo, Srbin, mi smo na ulici gledali da puca kao, razumiješ, je li, nije li, vamo tamo, i onda je stari reko ako već imate budale idole onda ajdete po kruh, u pekaru kao. I OK, nama je samo trebo razlog, i mi gas dole, razumiješ, ćopili dvije one kruha, i gledamo trafika gori kraj bazena, ono gdje je bio Loto i ono sve, sve, ko i sad, razumiješ, otprilike. I mi se zaletili da pokupimo, a tek počeli pušiti ono, to su te godine. Kad stoji tamo neki naš ovaj vojnik, neki gardista stoji i sad mi stojimo, stoji i on, razumiješ. On šće, sad i mi, sve se nešto vrtimo a ovi lupaju, razumiješ, okolo. Eto ti koliko smo mi glupe glave bili, ovi pucaju okolo a mi se bazirali na trafiku. Dok nije on prišao, taj, kaže "Šta radite vi ovdje, jeste normalni, bjež'te, vidite da pucaju!" I kaže mu Mišo "Daj da uzmemo koju kutiju cigara, molim te". "Pa tako reci, a ne tu i ja čekam!", razumiješ. On ušao unutra i onda nam je izbacivo, koliko smo god mogli ponijeti, znači, ponijeli smo. I onda smo se čak sjetili, pazi, one u trafici igračkice, slatkiši, one gluposti, smo pokupili za tu djecu gore što su, onaj, ko djeda

³ cigarete

mrazovi dolazimo gore u sklonište, razumiješ, ma mislim, katastrofa [smijeh]. I onda smo se poslije htjeli vratit, ovaj, znači uzet još, ali su nastavili jako, baš je, rokali su strašno, tako da nisu nam dali uopće izać iz skloništa. Sve do uvečer. Katastrofa. (žena, 1972. godište)

Alkohol je bio vrlo tražena roba. „Muškarci su se dohvatili boce, alkohol je bio i analgetik i nada i spasenje.“ (Vukojević 2010:23). Ubrzo nakon okupacije nestalo je alkohola iz trgovina:

Alkohola nije bilo dovoljno, zato što ispočetka, kad je tek, je li, počeo rat, onda se to popilo sve što se imalo popit, tih zaliha i svega, do nekog vremena. To se recimo riješilo u 2 mjeseca, sve što je bilo pitko. (muškarac, 1974. godište)

Preostale su jedino kućne zalihe:

A svak je imo doma, pa onda se dijelilo. (žena, 1962. godište)

Alkohol se pio više nego u mirnodopskim vremenima:

Dok je god bilo u nekoga u kući nešto, pilo se. Normalno da se pilo. (žena, 1972. godište)

Na taj način su se ljudi pokušali opustiti i potisnuti strah.

Ljudi su pili, mislim da se pio dosta alkohol, za neko raspoloženje. Znam da su jednom tvoja baba, djed i baba Mare rekli: "Podite, kupite sve što nađete, što imamo ono za jest, ne neke gluposti, ali rakije, rakije, kupite sve alkohol..." i onda znam da smo našli nekakvu slatku, nešto, kruškovac, nešto bezveze, ništa nije bilo ni alkohola. (žena, 1965. godište)

Nedostatak nekih stvari bitnih za koliko-toliko normalan život rezultirao je ogromnim cijenama po kojima ih se moglo kupiti. Prvenstveno se radilo o plinu. U vremenu kad su se plaće kretale oko 100 njemačkih maraka, boca plina se prodavala za 100 do 200 maraka⁴. Zbog toga se plin često slao brodom, a boce plina nerijetko su znale biti i ukradene prije iskrcaja.

Onda bi ti se dogodilo da ti netko ukrade, ne znam, bocu. Ono pošalju ti 2-3 boce, pa ti ukrade bocu. Boca plina, ono, tko je imo mogo je prodat, ono ne znam... za čudo para, više nego mjesečna plaća. (muškarac, 1974. godište)

Crno tržište je postojalo, ali je zbog dobre opskrbe osnovnim stvarima nakon otvaranja morskog puta bilo daleko manje razvijeno nego, primjerice, u Sarajevu.

Normalno da je bilo [crnog tržišta], pa mogo si sve kupit, što god ti padne na pamet. (žena, 1972. godište)

⁴ 1 njemačka marka vrijedila je približno današnjih 0,50 eura, ne uzimajući u obzir inflaciju i tadašnje razine cijena.

Dosta se pričalo i o krađi i preprodavanju humanitarne pomoći:

Čulo se nekih priča da su ljudi uzimali iz humanitarne pomoći hranu, pa prodavali u butigama, robu sam milijun puta čuo da su uzimali iz humanitarne, prodavali u Dubrovkinji i tako dalje, i tako dalje. (muškarac, 1974. godište)

Zbog pada vrijednosti hrvatskog dinara, postojalo je crno tržište deviza.

Na crno su se mijenjale devize stalno, i kupovale u kafiću Mališ u Gružu, ja sad znam taj, jer tamo sam radila, znalo se gdje se tamo moglo mijenjati uz bolju proviziju. Naravno, to je sve bilo na crno i tako. I još kod nekih koji su šetali tuda pa su se motali, pa si mogao mijenjat. Mislim, novac je, u stvari kuna, kako je onaj bio... dinar, hrvatski dinar, vrijednost mu je padala drastično, tako da onaj koji je imo devize, imo je jako puno novca. (žena, 1965. godište)

Građani Dubrovnika naglo su se našli u ratnim uvjetima, bez vode i struje, te suočeni s nestašicom hrane. Takve okolnosti zahtijevale su brzu prilagodbu novim uvjetima, u kojima ovise o humanitarnoj pomoći, vodi iz cisterni i gustijerni te morskoj vodi i kišnici. Takva brza i učinkovita prilagodba ogleda se u izgradnji „novog normalnog“, odnosno u reorganizaciji života u kojoj je čekanje humanitarne pomoći i vode u redovima, priprema obroka od jednoličnih i niskokvalitetnih namirnica iz humanitarne pomoći, održavanje higijene kupanjem u moru ili tuširanjem s pola litre kišnice postalo normalno, to jest doživljavalo se kao posao koji se obavljao bez puno propitivanja, kao da se radi o predratnoj svakodnevicu. Takva organizacija života omogućila je fizičko preživljavanje, ali i održanje psihičke stabilnosti u teškim ratnim uvjetima.

3.2. Informiranje i glasine

U ratu, kao i u drugim uvjetima neposredne opasnosti, informacije mogu biti od životne važnosti. Novonastale okolnosti, bez struje i gotovo bez dodira s vanjskim svijetom uzrokovale su dekonstrukciju medijskog prostora kojim su do tad dominirali televizija i tiskani mediji, te ponovno konstruiranje kanala za informiranje građana u skladu s ratnim uvjetima. Glavni izvor informacija postaje radio, i to Radio Dubrovnik, koji se slušao na radio tranzistorima na baterije. Zato su baterije bile iznimno vrijedna roba, ljudi su ih štedjeli te prokuhivali u vodi kako bi trajale duže.

Veći problem je bio baterija nego hrane takoreći. (muškarac, 1974. godište)

Prozor u svijet je stvarno bio taj Radio Dubrovnik. (žena, 1965. godište)

Program Radio Dubrovnika, koji nije bio stalan već se emitirao nekoliko puta tijekom dana, sastojao se od vijesti, prvenstveno izvještaja s bojišta i stanja u gradu, te pjesama o Dubrovniku, poput *Dubrovačka zvona* koju je izvodila Tereza Kesovija, te domoljubnih pjesama kao što su *Moja domovina* Band Aida, *Vilo Velebita* u raznim izvedbama, te *Ruža hrvatska* Prljavog kazališta i *E moj druže Beogradski* Jure Stublića. S vremenom nastaju i puštaju se ratne pjesme lokalnih izvođača i bendova koje su zbog lokalne tematike bile posebno popularne. Svim kazivačima u sjećanju je ostala najavna špica Radio Dubrovnika iz tog vremena – uglazbljeni stih iz Gundulićeve Himne slobodi „O lijepa, o draga, o slatka slobodo.“

Glavna špica je bila [melodija: himna slobodi] i Joško Jelavić⁵, i dan danas ga čujem. (žena, 1972. godište)

⁵ Tadašnji glavni urednik Radio Dubrovnika.

DOME MOJ

Srećko Kljunak

Grade što si spavo ispod Srđa
San tvoj probudila ti vojska
Srpska vojska ko crni vrag
Dabogda joj se vazda zameo trag

Specijalna krenula je bojna
Ne pomaže im ni sva sila vojna
Bježat ćete iz županije naše
Branit ćemo sve granice naše

Dome moj, grade moj
Slatko snivaj sanak svoj
Dome moj, grade moj
Slatko snivaj sanak svoj

Za sve naše prijatelje stare
Što slobodu doživjeli nisu
Oni ovu pjesmu čut ne mogu
Jer su hrabro pali za slobodu

Dome moj, grade moj
Slatko snivaj sanak svoj
Dome moj, grade moj
Slatko snivaj sanak svoj

HIMNA 163. BRIGADE

Klapa Maestral

Jedan-šest-tri
Jedan-šest-tri
Jedan-šest-tri
Jedan-šest-tri

Dušmani su došli, pale i ruše
Mislili su da će slomit naše duše
U tom dimu, paklu, začuo se glas
Za hrvatski dom kliče „Evo nas“

Za narod svoj i dubrovački kraj
O, sveti Vlaha, snage nam daj
Nek vječno živi, poželi joj sreću
O, Bože čuvaj sto še'set treću

Zločinačke horde krvavijeh ruku
Dubrovnika vječnog sveti kamen tuku
Obraniti grad domoljubi kreću
Svi do jednog, svi, svi, u sto še'set treću

Za narod svoj i dubrovački kraj
O, sveti Vlaha, snage nam daj
Nek vječno živi, poželi joj sreću
O, Bože čuvaj sto še'set treću

Kazivači se slažu da su vijesti bile selektirane, bez navođenja detalja i osjetljivih informacija, s jedne strane zbog toga što bi se u protivnom davalo bitne informacije i neprijatelju, a s druge strane zbog održavanja morala stanovnika Dubrovnika.

Jer ispočetka su oni javljali sve živo. Ispočetka su čak i govorili šta je pogodeno, ovo ono, valjda nisu shvatili da ovi prate isto taj radio i da znaju što su pogodili, jesu li pogodili. E, onda su kasnije svako, mislim, sat vremena su bile vijesti, a onda su prestali govoriti gdje su pogodili, šta je bilo, nego samo nešto kao općenito ono bi bilo. Al dobro, to nam je onda bilo relativno bitno, poslušat vijesti barem jedanput, dvaput dnevno, da čuješ što se događa, i vanka Hrvatske po mogućnosti. (muškarac, 1974. godište)

Vijesti su selektirane i kako bi se izbjegla masovna panika:

A vjerojatno nije bilo toliko baš pravih informacija, da se ljudi ne bi toliko uznemirili, da ne bi nastala, ne znam, još gora panika. (žena, 1959. godište)

Ipak, na radiju je bilo i teških vijesti, poput izvještaja o poginulima:

Slušala bi radio jer me interesiralo, kako je u mene muž bio na prvoj liniji, uvijek me interesiralo ajme je li, da se što dogodilo, imena, prezimena, tko je poginuo, uglavnom, uvijek te strah, žao ti je svih tih ljudi, ali ono, uvijek nešto obraćaš pozornost na ono što je tebi najbliže. (žena, 1959. godište)

Detaljnije informacije kojih (namjerno) nije bilo u vijestima na radiju ljudi su pokušali doznati od branitelja.

O gradu se malo informacija znalo. Što se tu događa direktno u okruženju, šta se osvojilo, tako te neke stvari ne mogu reći da smo znali. Znali smo preko gardista naših tu koji su bili, i oni su nam skrivali pravu istinu. (žena, 1965. godište)

Novine ne dolaze jer je blokiran grad i tako. Dakle Radio Dubrovnik nam je bio, svima je to bio, ono, jedini bolji izvor informiranja. Osim što ste pitali vojsku po ulici što se događa. Naravno, niti su znali niti su smjeli govoriti ako su imali šta reći. (muškarac, 1974. godište)

S druge strane, kazivačica koja je s djecom otišla iz Dubrovnika sjeća se kako je vijesti iz Grada često doživljavala i gore nego što je bilo stvarno stanje:

Kad je sveti Nikola, kad je bio napad. Mi, kako smo doživili taj prijenos, te vijesti, mi smo mislili da je grad...nema ga. Mislim, jest bilo katastrofa, ali opet je... Mi smo stalno zamišljali da je baš gorilo sve, da nitko osto nije. Eto, u tome je stvar. I kad sam ja zvala, opet nije toliko poginulo, nije toliko ni nastradalo, koliko je to smo mi dojam imali. (žena, 1961. godište)

Dubrovački vjesnik izlazio je povremeno, na 2 lista, dijelio se besplatno, te nije predstavljao relevantan izvor informacija. Nakon otvaranja morskog puta počela je dolaziti *Slobodna Dalmacija*, koja je kasnila nekoliko dana. Ali kako je primijetio jedan od kazivača, te vijesti su ljudima i dalje bile nove.

Dubrovački VJESNIK

RATNO IZDANJE br. 2 — 6. listopada 1991. — Dijeli se besplatno

Stanje na frontovima: Sinoć 5. 10. u 18 sati s raketne topovnjače gađane su Ploče. U tom napadu u svom stanu, poginuo je književnik Milan Milišić, oštećeno je nekoliko kuća i desetak automobila. Građani su primjetili da su napadačima davani svjetlonosni signali s morske obale, a pojavili su se i snajperisti gotovo na cijelom gradskom području. Na konavoskom području neprijatelj je tenkovima uspio prodrijeti do Radovčića, ali trpi velike gubitke u ljudstvu i tehnici. Među brojnim poginulima — prema Radio Beogradu — je i kapetan bojnog broda Krsto Đurović, komandant VPS Boka, a teško je ranjen generalpotpukovnik Jevrem Cokić, komandant koji je kriv za uništavanje Konavala i Župe dubrovačke. Hrabri branitelji su srušili njihov helikopter dok je letio iznad aerodroma. U Župi dubrovačkoj građani su preživjeli još jednu tešku noć. Mine i granate su padale po cijelom području Župe. I dalje se puca na Komolac i Mokošicu. Na zapadnom bojištu neprijatelj je tenkovima privremeno prodro na magistralu kod Slanoga, gdje je zaustavljen. Tu je prema Radiju Novi Sad, okupator imao 29 mrtvih, a bilo ih je znatno više: U Medicinski centar Dubrovnik u posljedna 24 sata dopremljeno je 13 ozlijeđenih, od kojih 6 teže. Poginuo je pripadnik ZNG Dragan Komlenac (37) iz Orašca i Drago Miklauš iz Čibače.

APEL ZA MIR sinoć je putem Hrvatskog radija Radio Dubrovnik pučanstvu Općine uputio dubrovački biskup msgr. dr. Želimir Puljić.

VAŽNE OBAVIJESTI: Pozivaju se građani koji kod sebe imaju vojnu opremu da je donesu u prodavaonicu „Dubrovkinje“ kod Atlantske plovidbe. Posebno su nužni sljemovi, kao i džemperci šarenih i tamnih boja. Višak mesa i ostalih namirnica može se predati hotelu „Libertas“ za pripremu jela za prognanike.

Nema mjesta panici! Narod nitko ne može pobijediti!

Ratno uredništvo „Dubrovačkog vjesnika“

Molimo Vas, kada pročitate, proslijedite drugima!

Rat u Gradu

Slika 3: *Dubrovački vjesnik* - ratno izdanje, br. 2, 6. listopada 1991.
Preuzeto sa: <http://www.rat-u-gradu.alat.hr/>

Informacije o događanjima u mjestima u okolici donosili su prognanici koji su se sklonili u Dubrovnik. Oni su sa sobom donijeli svjedočanstva o spaljenim selima iz kojih su pobjegli.

Znali smo da je osvojeno, znali smo da je osvojeno preko ljudi koji su bježali (...) Znalo se što je bilo, palo Slano, mislim, Konavle, svi su došli ovamo kao prognanici, bježali. Tako da se znalo. Hoteli su bili puni prognanika. (žena, 1965. godište)

Uglavnom se govorilo da je sve spaljeno. Jer su oni imali informacije od ljudi koji su dolazili. Netko bi došao iz Cavtata pa bi pričio.(...) Ali uglavnom se smatralo da je sve popaljeno, da je sve ono uništeno, da netko nije osto. (muškarac, 1974. godište)

Jedna od kazivačica je istaknula da nisu bili ni svjesni ozbiljnosti situacije dok nisu čuli o spaljenim selima:

Onda su ovi jadni došli i onda smo tek ustvari saznali da to nisu vojnici došli, nego da su dijelom četnici došli. Tek kad vidiš preneražene te ljude onda shvatiš u stvari, razumiješ, da je to možda gore nego što su rekli ovi na radiju. (žena, 1972. godište)

Od vijesti koje su stizale iz drugih krajeva Hrvatske, posebno je odjeknula ona o padu Vukovara.

Pojačalo je strah da ćemo svi, kao, svi nestat. Da je tako sve, da je to nešto... I onda su se širile priče Tuđman želi predati Dubrovnik, Dubrovnik je žrtva neka, na neki način, je li, će se, tako će skočit Europa, skočit će svijet, nešto će se dogoditi, mi smo zato žrtvovani, dok se ne uključe sve ove institucije međunarodne... I stalno je tako kružila priča, i do kada, je li to će stvarno propast, predat se Dubrovnik ili neće... I onda, kad je pao Vukovar taj strah još se pojačao. Je li, predan je Vukovar. Odma je bila neka ideja predan je Vukovar, moglo se braniti bolje, moglo je više doći oružja, znaš kako idu, i dan danas te priče - slalo se ovoliko, nije došlo ovoliko, nešto je zaustavljeno, nešto nije došlo do Vukovara, moglo je doći, nije sve bilo blokirano... te priče i danas postoje, razno razne verzije, i... Tako da je to kružilo. I onda je to bilo ono, ogroman udarac i ogromna tuga i svi smo plakali, strašno je taj Vukovar... i onda još one priče, kako su stradavali ljudi, civili, tako da to je pojačalo.... A istovremeno ono u ljudima, pogotovo onim borcima pojačalo taj borbeni duh, ono ne damo se sad... (žena, 1965. godište)

Pad Vukovara predstavljao je još jedno otrježnjenje i podizanje svijesti o ozbiljnosti situacije.

Da, onda si ustvari shvatio da je to zaozbilje, da je to nešto baš ono... znaš, mislim jedno je kad padaju granate ovdje u nas, padale su granate, bilo je toga srušeno, ali ništa sad nešto značajno ko što je tamo bilo. (...) Ali baš ono kad je pao Vukovar, kad si čuo da su tamo bili neki, da su pobili u bolnici ljude, e to je onda bilo... (muškarac, 1974. godište)

Ne možeš ti iz perspektive nas koji smo bili ođe, ipak puno ljudi u gradu, bez obzira koliko ih je pobjeglo, došli su ljudi sa strane ko izbjeglice, tako je grad bio pun, hoteli su bili puni, sve je bilo puno. Iz naše perspektive da padne takav jedan grad... to je strahota, razumiješ. Pogotovo kad znaš da su gore bili i četnici i... (muškarac, 1974. godište)

„Vukovar je pao 18. studenoga 1991. Tada nam se prvi put učinilo jasnim što bi se i nama moglo dogoditi.“ (Vukojević 2010:40).

Kao i obično, u situacijama nedostatka informacija, otvara se prostor za glasine. Glasine su često motivirane strahom, te su produkt nagomilanih frustracija. Jedan su od najvažnijih elemenata spontane društvene proizvodnje straha (Povrzanović 1997). Glasine su uglavnom odražavale strahove ljudi – najčešće su bile one o dogovorenoj predaji grada, praznoj tvrđavi Imperijal, padu grada, „petoj koloni“⁶, te posebno o snajperima. Snajperi su predstavljali potencijalno nevidljivu i smrtonosnu opasnost za civile i kao takvi konstantan izvor straha i širenja glasina, iako su se pokazale neutemeljenima. U ratnim situacijama, posebno u slučaju okupacije, posebno je velik strah od unutarnjeg neprijatelja, a sumnja je pala na lokalne Srbe. Maja Povrzanović objašnjava doprinos takvih glasina stvaranju i povećanju straha: „Izmičući kritičkoj provjeri, glasina uvećava snagu „prikrivenog neprijatelja“ – snajperista, pritajenih izdajica, bolesti, zaraze – i smješta ga u središte zavjereničkih odnosa ili ranije neprepoznatog izvora opasnosti. Što je kolektivni strah snažniji, to je glasina efikasnija u njegovu još većem intenziviranju. (...) Glasine su tijekom ratnih razaranja nerijetko uzrokovale paniku, dakle povećanje straha i iracionalno ponašanje koje je u kriznoj situaciji kontraproduktivno.“ (Povrzanović 1997:96).

Kazivač je objasnio postojanje glasina o snajperistima i petokolonašima i nekim drugim motivima osim straha:

Jesu, o snajperistima redovito. Peta kolona i snajperista je bilo milijardu, po gradu, iako nitko nije ubijen snajperom, pogođen, ranjen, ništa. (...) Stalno je bila priča, peta kolona, ali uglavnom su ti petokolonaši, zanimljivo, živili po ovim dobrim stanovima u gradu, kućama na Konalu i tako dalje, pa je peta kolona očito bila ekipa s dobrim nekretninama koje su ovi rastjerali. Jer činjenica je da nitko nije uhićen kao snajperist, činjenica je da nitko nije pogođen snajperom. (muškarac, 1974. godište)

Pojavile su se i glasine o širenju strašne zaraze od leševa iz okolice Dubrovnika, kao i o bojnim otrovima (Povrzanović 1997). Širile su se glasine i o napredovanju neprijatelja:

Je, bilo je glasina, ono, oni će doć, došli su do Sustjepana, uć će u Sustjepan, došli su na Dubac, ispod tvrđave, do Belvedera, i takve neke stvari. (žena, 1959. godište)

⁶ Peta kolona - naziv za organizaciju, grupu i pojedince koji u korist agresora, unutar svoje države, izdajnički i protuzakonito djeluju propagandom, špijunažom, sabotажama, diverzijama, ali i borbenim djelovanjima radi potkopavanja njezina jedinstva i obrambene moći. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47836>)

Glasine o padu Imperijala i one o predaji grada izazivale su najviše panike:

Pada, gotovo, nema ništa, razumiješ...Bit ćemo gori nego Vukovar, da se predamo... (muškarac, 1960. godište)

Tvrđava Imperijal na brdu Srđ iznad Grada, osim njezinog simboličkog značenja kao mjesta otpora, posljednja je točka obrane prije samih kuća. Mogući pad Imperijala značio je borbu „prsa o prsa“ za svaku kuću. Iako su se glasine da je Imperijal prazan pokazale točnima – nekoliko dana zaista nije bilo nikoga od hrvatske vojske na tom položaju, one o njegovom padu nisu. Glasine su uzrokovale ne samo strah, nego su ljudi počeli zakapati vrijednosti poput novca i zlata:

Strašno je netko proširio, te glasine su napravile paniku, ništa drugo, nije to na radiju vjerojatno bila informacija, da četnici ulaze u grad. Ulaze u grad, skrivajte, tko izvuče živu glavu izvuko je, tko ima će bježat neka bježi, a će si mogo bježat. I idemo mi sad zakopat zlato, pa ako neđe pobjegnemo, kad nas uhvate, naša djeca će nać kad se vrate iz Beča, otkle li. (žena, 1962. godište)

Telefonske linije su povremeno funkcionirale, a linije su bile toliko preopterećene da je bilo jako teško dobiti vezu.

Telefon gotovo nikako nije radio, mi bi komunicirali od ponoća pa do 1, 2, bi nekakav pojavio se nekakav signal, nešto, i to bi se napola čuli, tako je to i bilo, onaj, jedina komunikacija. (muškarac, 1961. godište)

Neki su se snalazili i preko radio-amatera komunicirali s obiteljima izvan Grada.

Bio je jedino problem javit se, javit se nekome... kad nije bilo telefona pa si išo u radio-amatera, da se javiš nekome da je sve u redu, ne znam, da si živ... (muškarac, 1974. godište)

Informacije su važne jer otklanjaju neizvjesnost i daju osjećaj sigurnosti. U nedostatku informacija, stvaraju se glasine, koje reflektiraju nakupljene strahove i time povećavaju osjećaj nesigurnosti. Takav odnos između informacija i glasine vidljiv je i na primjeru ratnog Dubrovnika, gdje se pomoću glasina koje su se širile mogu detektirati najveći strahovi njegovih stanovnika: strah od unutarnjeg neprijatelja, snajperista i pada grada.

3.3. Sklonište

Ratni uvjeti uzrokuju da se dio svakodnevice ne samo iz temelja promijeni, nego i da se svakodnevni život odvija u novim prostorima, poput skloništa. „U iskazima svih ljudi koji se nisu

našli u ekstremno teškim uvjetima, uzbune i boravci u skloništima koji su izazivali nesigurnost, napetost i strah, osnovno su obilježje rata.“ (Povrzanović 1997:61).

U Dubrovniku skloništa su bila mahom improvizirana, u prostorima koji su bili zaštićeniji svojom pozicijom ili načinom gradnje. Primjerice, neka su od skloništa bila u najnižoj etaži nedovršenog trgovačkog centra, u muzeju Rupe i akvariju koji su smješteni u gradskim zidinama, u podrumu crkve u izgradnji te u brojnim podrumima stambenih zgrada. Zbog toga su i uvjeti bili dosta loši:

U skloništu je bilo grozno, bez ventilacije, pretrpano s ljudima, puno prašine, to je bilo nedovršeno dole, prašnjavo. Ja inače sam malo alergičar, ja sam tu noć tu bila, nisam mogla zaspat ni minuta. Bilo je sve prepuno starih ljudi, beba, mislim, neizdrživo. Natrpano ko... (žena, 1965. godište)

Samo u Starom gradu bilo je više od sedam skloništa: sklonište u akvariju, u kojem je bilo oko 300 ljudi, Galerija Kaptol gdje je moglo biti tridesetak ljudi, Muzej Rupe bio je jedno od najvećih skloništa, koje je primalo oko 500 ljudi, Školski centar s 300 ljudi, u Glazbenoj školi bilo je sklonište za oko 200 ljudi, a postojalo je i sklonište Islamske zajednice (Lang 1997), kao i ono u tvrđavi Revelin (Povrzanović 1997).

U sklonište se odlazilo kada bi se oglasila sirena za uzbunu. Ljudi su imali unaprijed pripremljene torbe s trajnom hranom, poput dvopeka, keksa i suhog voća, vodom, te nešto tople odjeće. U medijima su se objavljivale upute i savjeti što ponijeti sa sobom u sklonište. Spavalo se na improviziranim ležajevima – ljudi su donosili madrace, spužve za plažu ili poljske ležajeve. Sva su skloništa bila pretrpana.

Jedno od skloništa tamo na Konalu gdje sam ja bila je bio podrum moje kuće. (...) U jednom momentu je u tom malom skloništu, u toj našoj, u tom našem podrumu 57 ljudi bilo. (žena, 1972. godište)

Vode nije bilo, uglavnom ni struje, a ona skloništa koja su imala agregate koristili su ih samo za rasvjetu. Mnogim ljudima je veliki problem bio i nedostatak privatnosti (Povrzanović 1997). Najviše ljudi je iz skloništa odlazilo nakon sirene za kraj opasnosti.

A od uzbune do uzbune, koliko bi to trajalo... Ujutru bi vjerojatno se oglasio znak prestanka uzbune, pa bi pošli, pa bi negdje u neka doba opet bila uzbuna. (žena, 1962. godište)

Za većinu ljudi sklonište je bilo drugi dom.

Mi smo kasnije sve to ostavljali dole. Taj poljski ležaj, deke, neki džemper za prigrnut i to. Dobro je bilo što je bilo lijepo [vrijeme]. (...) Mi smo to ostavljali, pošli bi doma, stalno smo se vraćali. Nama je tu bio boravak, svih tih ne znam koliko dana. (žena, 1962. godište)

Međutim, bilo je i onih koji nisu nikako išli u sklonište, kao i onih koji su tamo bili stalno, bez obzira na uzbunu. U prvoj skupini bili su uglavnom mladi ljudi, a u drugoj stariji. Tako kazivač koji je u to vrijeme imao 17 godina kaže:

Ođe je bilo sklonište, ja sam proveo samo 2-3 sata u njemu, i to ono otišli ko društvo, reko ekipa, onda nam tamo dosadilo i vratili se. (muškarac, 1974. godište)

Iz kazivanja jednog kazivača, također mladića u to vrijeme, ogleda se mladenačka samopouzdanost:

Ništa, bio u hotelu normalno. Neće mene granata. (muškarac, 1974. godište)

Za razliku od toga, stariji često nisu izlazili iz skloništa:

Jest, stariji ljudi većinom, većinom, i oni koji su se jako plašili, i stariji ljudi (...) većinom nisu izlazili. Ja znam ovog susjeda, (...) tada je imao nekih 70-ak godina, on od straha nije izlazio nigdje. Nigdje, nigdje iz skloništa nije izlazio. A drugi, ovo mladih je uvijek bilo izadi, udi... (žena, 1959. godište)

Starci su se više bojali napada jer su nemoćniji, sporiji, manje se mogu pouzdati u svoju sposobnost bijega. S druge strane, stari su se ljudi u ratu pokazali i kao visoko vrednovani (pre)nositelji iskustva iz prošlog rata, koji su znali predvidjeti neke praktične potrebe (npr. zalihe soli) (Povržanović 1997).

Ivana Maček piše da su u Sarajevu ljudi koji su bili previše prestrašeni i koji su sjedili u podrumima cijelo vrijeme bili nazivani „podrumaši“. Toliki strah smatrao se slabošću, dok se samo ostajanje u podrumu smatralo apsurdnim, jer u ratu ne postoji način na koji se možeš zaštititi. Pokušaj da se potpuno zašтите, osim što je bio uzaludan, učinio je život tih ljudi još više restriktivnim, a sličnost s normalnim životom, koja je bila tako važna, potpuno je nestala (Maček 2009). Prema kazivanjima, u Dubrovniku je prevladavalo veće razumijevanje prema ljudima koji su stalno boravili u skloništu, iako se zapravo takvo ponašanje smatralo besmislenim.

Vrijeme je u skloništu prolazilo sporo:

A život u skloništu... strepiš, čekaš, slušaš de granate padaju. Eventualno čuješ preko radija, taj stalno radio iščekuješ, de se što događa, tko je, gdje je tko poginuo, gdje je ono, je li prestala

opasnost, nije prestala opasnost, a pošto je u mene muž bio na prvoj liniji gore, znači to je bilo iza grada, gore ispod, ispod magistrale do Belvedera, tako te uvijek ono strah bilo, pa objavljuju tko je mrtav, tko je ranjen, tko je ovo, tko je ono, jer ne bi dolazio doma, nije mogao doći doma. (žena, 1959. godište)

3.4. Odlasci

Otvaranjem morskog puta odlasci iz grada poprimili su ogromne razmjere. U samo jednom danu, 14.11.1991., grad je brodom Slavija napustilo 4000 ljudi. Neki su odlazili kod rodbine u slobodnom dijelu Hrvatske ili u inozemstvo, a neki u izbjeglički smještaj u hotelima uglavnom po jadranskoj obali. Najčešće se radilo o majkama s djecom. Odlazilo se gotovo svakodnevno. Brodove je pregledavala JNA na moru ili u crnogorskoj luci Zelenika, kako bi onemogućila odlazak vojno sposobnih muškaraca i prijevoz oružja.

Ma nije bio problem za izaći iz grada, bio je problem proći Zeleniku, jer su oni kontrolirali brodove. To je bio problem proći. Nije bio problem otići iz grada, to što su oni nabavili papire ili ovo ili ono. Ali bio je problem tamo proći jer te oni odmah izdvoje s broda i zatvore u Morinj. (muškarac, 1974. godište)

Širio se nekakav strah da je jako malo ljudi ostalo u gradu, da svi idu. I jedna zanimljiva, meni, sličica o gradu, ja i Zoran smo išli znači iz tog podstanarskog stana donijeti neke stvari, robu, nešto. Naravno, išlo se pješke, goriva nije bilo, bilo je neko "lijevo" gorivo, mi smo imali ono staro auto, vozio je Zoran Zlatkov onaj stari motor "četnaestku", ulijevo je neko blesavo gorivo pa je jedva motor išo, uglavnom, s tim motorom smo išli donijeti te stvari, gore daleko na Ilijinu glavicu. I kad smo se vraćali, vidili smo jednu ogromnu rijeku ljudi s kuferima koja je išla prema gruškoj luci, imao si osjećaj da svi idu ča iz grada. To su masovno bile naravno žene, djeca, stariji ljudi, malo muških, znači djeca svih uzrasta i mlade cure i tako. Znači ta jedna slika je meni jako ostala u sjećanju, kao neka rijeka ljudi pješke ide prema Gružu i sad ja i Zoran (...) : "Gdje ovi ljudi, svi idu ča". To je bila ona Slavija s onim ogromnim brojem ljudi, ali tako dani su bili ti egzodusi brodovima, strašno puno ljudi. I nešto što potvrđuje tu stvar da je malo ljudi ostalo u gradu, mislim, nemaš, nisi nikad imao taj podatak. Ali, naravno, šta će reći žene, djeca kad nemaju šta ni jest ni gdje se prati i ostale stvari. (žena, 1965. godište)

Masovni odlasci iz grada loše su djelovali na moral onih koji su ostajali:

Jedan put smo ja i prijateljica, znači ja sam bila cura, radila u školi, osnovnoj, ona je isto bila profesorica, i bila je, patila je od jake šminke, uvijek se uređivala, i jednom smo mi tako nešto sređene kao, išle na nekakav sastanak, ne znam više, prolazile smo pješke kraj Minčete i ona je bila jako našminkana, ja srednje, prema nama je išla grupa jedna od desetak gardista, ne iz grada, jer uglavnom te mladiće smo mi znali, barem iz viđenja, te gardiste, je li, cijeli grad je mal pa znaš dosta ljudi, ako vidiš jednu grupu od 10 ljudi, barem 2-3 znaš, ali to su bili neki nepoznati gardisti, znači neka brigada druga, van grada. Oni su se zaletili na nas i počeli su nas grlit. I mi ono što se događa, mislim, možda su pijani, ne znam što se događa. Međutim, oni su rekli "Hvala vam, cure, vi ste ostale u gradu, mi se sad imamo za koga boriti, bravo, hvala vam, hvala vam". To je bio takav susret. (žena, 1965. godište)

A poslije, sjećam se ja to i 7.12. smo se šetali tu po Stradunu, onaj, pa kad vidite koliko malo žena ima u gradu, zapravo. Svaka žena je bila *miss*, bogati, u očaju, šta ćeš. (muškarac, 1974. godište)

Kazivač i kazivačica, bračni par, opisuju odlazak kazivačice s djecom iz Mokošice. Iz kazivanja je vidljivo kako zbog odlaska iz okupiranog područja nepovjerenje zamjenjuje dotadašnju povezanost među ljudima:

Kazivač: Taj dan kad je poginulo ispred skloništa tih nekoliko ljudi, onda smo ja i još dvoje prijatelja odlučili naše familije iz grada, jer, tad se intenzivno baš tuklo po Mokošici, po gradu još nije bilo počelo ono baš da... pala bi gdje koja granata, ali nije baš bilo da se baš redovito pucalo. I onda smo odlučili, kako su nam obitelji bile u Mokošici, da ih dovedemo u grad. I onda sam ja našo, ovaj, tri, tri gumenjaka smo našli, i uvečer kad se smrklo, ovaj, smo uzeli gumenjake i došli dole ispod naselja, ispod Nove Mokošice. Tu smo, jedan je kolega čak bio i zaluto, promašio je malo gore uz obalu, kako su četnici već bili gore po ovim svim vrhovima, iznad naselja, samo se čekalo kad će se početi spuštati. Onda su, a bilo je totalno zamračenje, a čuli su se motori, onda su nasumce pucali po nama, sa svjetlećim metcima. I ovaj, mi smo došli gore, pokupili njih, ovaj, i krenuli, i njih i moje roditelje, moji roditelji su bili isto tad. Tako da je nas jedno 20-ak sigurno taj put evakuirano iz Mokošice. I tad su se neki pobunili kao (...) "Vi znate da četnici dolaze, ovaj, pa svoje spašavate. Zašto ne spašavate i nas?". Mi smo rekli "nemamo pojma o ničemu", ko što i nismo imali pojma o ničemu, ni dolaze li, ni neće li doći, oni su mogli svaki trenutak banuti, ovaj, i onda je tu nastala nekakva konfuzija. I onda smo mi rekli "OK, tko hoće, mi ćemo se vratiti. Evo, sad ćemo mi odvesti naše, i mi se vraćamo po sve one (...) koji žele ići. Pripremite se". E, ali kako su oni u međuvremenu...

Kazivačica: A onda kad smo išli, kad smo izlazili iz skloništa, jedna je rekla "Dabogda se potopili na sred rijeke!". A svi smo bili s malom djecom. I jedna trudnica. Ne, ta trudnica je kasnije pošla.

Kazivač: E. Ovaj, i uglavnom...ali u međuvremenu su oni saznali da se pucalo po nama, i kad smo se mi vratili (...) po njih, nije nitko htio ići. Tako da su svi opet ostali tamo, mi smo došli zaludu.

(muškarac, 1961. godište i žena, 1964. godište)

Ivana Maček govori o primarnim stvarima koje su se u opkoljenom Sarajevu uzimale u obzir kada se donosila odluka ostati ili otići: osobna sigurnost, uvjerenje u mogućnost počinjanja novog života u inozemstvu, procjena političke situacije u budućnosti, i briga za članove obitelji od kojih bi osoba bila razdvojena ili zato što bi ostala u ratu ili zato što bi bili sami u stranom svijetu (Maček 2009). Prema kazivanjima, iz Dubrovnika se nije odlazilo s namjerom da se ostane živjeti u drugom gradu ili zemlji, već su odlasci motivirani izbjegavanjem trenutne opasnosti, odnosno osiguranjem vlastite sigurnosti, kao i brigom za članove obitelji, posebice djecu.

Mišljenje onih koji su ostali o onima koji su otišli ovisilo je prvenstveno o tome tko odlazi. Smatrali su se opravdanim odlasci žena i djece, te starijih osoba. Vojno sposobni muškarci bili su pod vojnom obvezom te nisu smjeli napuštati grad. Mnogi su odlazili tako što bi nabavljali liječničke potvrde, a bilo je i onih maštovitijih:

Pa zavisi tko je odlazio. Uvijek se opravdavalu odlazak starijih i nemoćnih, žena i djece. Dobro, ja sam radio u toj pomorskoj policiji, mi smo držali granični prijelaz u Gružu, dakle, preko... A svi odlasci iz Dubrovnika su bili brodom, dakle mi smo točno imali nadzor tko odlazi. Bilo je pokušaja, otkrivenih, vjerojatno je i uspio određeni broj ljudi se prokrijumčariti na brod. Određene poznate Dubrovčane, ne bih im spominjao imena, smo i odorama od časne, muškarce, naravno, časne, narodnim nošnjama, konavoskim narodnim nošnjama zaticali u autima i tako dalje. Tako da je, bilo je svega tu, bilo je ljudi koji su pokušavali pobjeći, bilo je onih koji su uspjeli pobjeći, jer se vidi da ih nema, ne pojavljuju se, naravno vojni obveznici. (muškarac, 1961. godište)

Srećko Župić spominje i čovjeka koji je pokušao pobjeći zakovan u bačvu od vina (Župić 2008). O vojno sposobnim muškarcima koji su napustili grad prevladavalo je izrazito negativno mišljenje:

Pa, loš, loše je bilo mišljenje. A pogotovo, je li, koji su bili sposobni za vojsku, u toj dobi, mladi, punoljetni, vojno sposobni i tako. Loše je bilo, loš je bio stav, baš se ono stvorila jedan animozitet, ono baš, eto pobjegli su, nisu se htjeli boriti... (žena, 1965. godište)

Ja znam neke koji su bili, koje i sad ne mogu vjerovat da su to... Toliko su to u privatnom životu, tako su hrabri, tako su jaki, tako misliš da ti mogu sve, i kiksali su u tomu momentu. (žena, 1961. godište)

Neki su i danas zadržali taj sentiment:

Pa tako ih je masa u Morinju i završila, i neka je. (žena, 1972. godište)

Većina onih koji su otišli napustila je grad nevoljko. Glavni motiv je bio zaštititi djecu:

Ja sam bila uvijek za to da ljudi, koga je puno strah i da spasi djecu, da djeca ne, ne osjete svu tu grozotu, da, ovaj, da ih se pokuša zaštititi i sve ostalo. A tu je bilo odlazaka onih koji su odlazili jednostavno da odu, koji su i ostali vanka i sve to. To mi je, to mi je bilo malo... pogotovo ona populacija koja je mogla pomoć gradu na način da se više uključi u te humanitarne organizacije, ako već nisu na bojištu i branili grad... To mi je grozno bilo, majke sa djecom, ono, svaka čast što su izvele svoju djecu da ne doživljavaju te strahote koje su, odnosno stresove, a mislim da to danas ovo, ova... tada djeca, a danas odrasli ljudi, da vjerojatno imaju iz tog perioda dosta trauma. (žena, 1959. godište)

S jedne strane spoznaja objektivne opasnosti i vjerojatnosti vlastitog stradanja, a s druge emocionalne tegobe zbog odvajanja od obitelji i osjećaja moralne obveze dijeljenja nesreće s

drugima, činile su odlučivanje o odlasku snažno ambivalentnima (Povrzanović 1997). Zaštita djece ipak je bila prioritet: „Iako je na paradoksalan način prisustvo djece (i male i velike) ratnoj svakodnevicu davalo neporeciv ton normalnosti, najčešće se (nakon manje ili više dugotrajnih dvojbi) ipak pristajalo na razdvajanje obitelji, jer djecu nitko nije želio izlagati opasnosti traumatiziranja, ranjavanja i smrti.“ (Povrzanović 1997:74).

Iako su se roditelji trudili zaštititi djecu ne samo od fizičke opasnosti nego i od mogućih psihičkih posljedica rata, život u ratom pogođenom području snažno je utjecao na djecu. Dječje igre bile su često povezane s ratom. Primjerice, skupljale su se sličice *Cro army*, na kojima su bili nacrtani hrvatski vojnici i razno oružje, te su se lijepile u album. Đorđe Obradović o tome kako je rat utjecao na svakodnevicu djece piše: „Svaku večer crta uz svijecu. Crta topove, haubice, minobacače, ručne bacače, višecjevne raketne bacače, oklopne transportere, tenkove, bombardere, lovce presretače i razarače. Umjesto na loptu, misli na oružje, umjesto Lego kockama, opsjednut je ratnim brodovima, zrakoplovima i podmornicama, mitraljezima i puškama...“ (Obradović 1992:20).

No usprkos odlasku iz ratnog okruženja, emocionalna povezanost s gradom i onima koji su u njemu je ostala: „(...) *fizička izdvojenost* iz prostora stradanja, ako se radi o prostoru u kojemu je utemeljen vlastiti identitet, u pravilu *ne znači i emocionalnu izdvojenost*.“ (Povrzanović 1997:186).

Bilo je posebno teško ostaviti muževe i braću na bojištima:

I onda, kako je u mene muž bio u dragovoljcima, on je reko ono "Idi, spašavaj djecu", i sestra s malom bebom nije mogla sama, jer je i ona isto bila izbjeglica, ona je iz Komolca, pa smo bili svi u mame u gradu ispod svete Marije. I ovaj, tako su me oni natjerali, inače ne bi. "Idi", kaže, "jer ako se što dogodi djeci, ono, imala si šansu da ih spasiš, nisi". I to je bilo sve. (žena, 1959. godište)

A majke sa djecom su većinom odlazile. Pogotovo one kojima muževi nisu bili na ratištu. A teško su odlazile one, ostavit muža, poč, i onda su se lomile između muža i djece. Jako im je teško bilo ostavit svoje muževe i ne znat što je s njima. (žena, 1962. godište)

Djeca su jako teško podnosila izbjeglištvo. Kazivačice koje su otišle iz grada s djecom većinom su rekle da su se na inzistiranje djece i vratile.

Ja nisam mogla više ni dana s njime ostat, on je toliko mene ludio, nije čeo ić u školu, nije... ono, skroz je blokada u njemu. Samo je sjedo u onom razredu, nije uopće čeo učit, jer nije tu promjenu nekakvu, ono... (žena, 1961. godište)

Tako, jednostavno mi je, ono, izbjeglištvo to bilo strašno. Katastrofa. Tako da mi jednostavno...Ni djeca nisu više htjela, "Idemo doma, idemo doma" i, tako smo se vratili. (žena, 1959. godište)

Dodatni motiv za povratak bio je što ljude izbjegle iz Dubrovnika, mahom žene s djecom, nije dobro prihvatila sredina u koju su otišli.

Znaš ono, isto ti nije, i kad smo bili u izbjeglištvu u Vinodolskom, isto su nas ono ko što ste, znaš ono, malo su nas isto gledali, ono, ko da smo kukavice. Ko što smo pobjegli i tako. Dok sam ja isto jednom sam, baš u Vinodolskom, malo je bila, ono, bezobrazna, govori kao ono... kažem ja samo molite Boga, pitala bih ja vas da na vas ode puca, šta bi vi. I nemojte ništa govorit što se nismo borili. Šta ću, oću se s djecom borit, oću li djecu bacat na njih, gađat s djecom. Ono... I tada, evo ti, što si ti rekla, sad mi naviru nekakve te, te, te žene koje su nas malo omalovažavale, ko ono, što niste ostali u Dubrovniku. (žena, 1961. godište)

3.5. Posao i škola

Iako je grad bio pod opsadom i pod učestalim napadima, sve firme su nastavile raditi. Radilo se bez obzira na neposrednu opasnost od granatiranja. Odlazak na posao bio je daleko od bezopasnog:

Znam da jednom me uzbuna uhvatila na poslu i da smo onda pješke išli doma i izbjegavali granate i da je se bombalo. (žena, 1962. godište)

Ljudi su i dalje išli na posao, te primali plaću. Plaće su iznosile oko 100 njemačkih maraka, ali su uglavnom isplaćivane redovito, bilo iz tekućih prihoda firmi, novčanih zaliha ili kredita.

Naša je firma dobro stala pa su imali odakle isplaćivat plaće. Redovito su se primale plaće, redovito se radilo. (žena, 1962. godište)

Iako je to iznimno mali novac, bio je dovoljan za život:

Nisi imo što kupit. Ti nisi imo gdje potrošit taj novac. (žena, 1962. godište)

Neki bi radnici zbog smanjenog opsega poslovanja bili poslani na poček, što je značilo da nisu radili, ali su dobivali minimalac. Izmjenjivali bi se periodično s onima koji su radili, te bi tada kad su radili imali i veće plaće. Jedna kazivačica navodi da se zbog povratka na posao morala vratiti iz izbjeglištva, u njezinoj su firmi svi radili. Zbog ratnog stanja Dubrovačka banka uvela je moratorij na naplatu kredita (Kriste 2000).

Iz navoda Mire Vukojević vidi se pokušaj održavanja normalnog života kao vid otpora: „Na snazi je bila radna obveza i mislim da nas je to spašavalo. Sve je radilo, poduzeća, robne kuće, dućani, kao da je najnormalnije i kao da je rat negdje daleko. Naravno da je sve to bilo u granicama koliko je neprijateljsko topništvo dopuštalo. To je bilo dragocjeno za ljude, za njihov uzdrmani moral. Znala sam to po sebi.“ (Vukojević 2010:22).

Nastave u školama u prvom polugodištu školske godine 1991./1992. nije bilo. Kazivač se prisjeća:

31. [30., op.a.] smo išli po raspored, to je bio ponedjeljak, a u utorak je bio 1.10. i počeo je napad. (muškarac, 1974. godište)

U veljači je počela nastava i više se nije prekidala, osim tijekom trajanja uzbuna. Cijela školska godina odrađena je u tom jednom polugodištu, tako da nitko nije izgubio godinu. Za prognanike je po hotelima organizirana nastava, a djeca iz Mokošice, koja je bila pod okupacijom, dolazila su jednom tjedno brodom na tzv. telefonsku nastavu.

Ova djeca iz Mokošice, oni su dolazili, kako je bio iz Mokošice u Grad organiziran brod, moglo se i iz Mokošice u Grad, oni su jednom sedmično dolazili u Grad u onu, u Stari grad, baš na telefonsku nastavu. To se zvalo telefonska nastava, jer su jednom sedmično dolazili i ti bi im tu dâ zadatke što će radit, i provjerio ono što si im dâ prošlog puta, a oni bi te telefonom kontaktirali od kuće, ako im nešto ne bi bilo jasno. (...) mame bi ih dovele, jednom sedmično su dolazili, i tu bi ih ja pitala ono gradivo koje sam im zadala, i zadala drugo što će za taj tjedan radit sami kući. I to se zvalo telefonska nastava. (žena, 1964. godište)

Jedna kazivačica se našalila s tadašnjom situacijom:

Naša generacija ti je jedina generacija koja nije imala maturalni ples ni maturalnu povorku. Znači mi smo ta... ali smo mi to sve imali u hotel Palaceu [smijeh], s našim izbjeglicama, u Prke u sobi. Organizirali svoju maturalnu. (žena, 1972. godište)

O nastojanju održavanja normalnog života govori i to što je javni gradski prijevoz vozio između uzbuna. Linije su bile reducirane zbog blizine određenih dijelova grada neprijateljskim položajima, primjerice, Viktorija je bila u neposrednoj blizini položaja na Žarkovici. U okupiranoj Mokošici su ostala dva autobusa koja su nastavila voziti unutar okupiranog područja. Iz Mokošice se u grad dolazilo barkama, ali se moglo vratiti autobusima.

Autobusi su vozili, sve je išlo u redu. Samo za vrijeme uzbuna nije, nisu vozili autobusi. Inače bi vozili. (žena, 1962. godište)

Na posao se odlazilo javnim gradskim prijevozom ili pješice. Ljudi su se minimalno vozili automobilima, ali su htjeli imati gorivo za moguće hitne slučajeve. Goriva je nestalo ubrzo nakon početka okupacije. Zalihe koje su postojale po poduzećima bile su namijenjene vojsci. No, gorivo se i preprodavalo po vrlo visokim cijenama. Jedan kazivač prisjetio se bonova na koje se moglo dobiti gorivo, u ograničenim količinama. To je bilo moguće tek nakon uspostave morskog puta. Prema riječima jedne kazivačice, gorivo je bilo toliko loše kvalitete da su se automobili stalno kvarili. Transport goriva brodom do Dubrovnika bio je vrlo riskantan, a prijevoz plina i petroleja predstavljao je preveliku opasnost (Kriste 2000).

Početak napada na Dubrovnik označio je oštar prekid s predratnom svakodnevicom. Svaki aspekt života doživio je veću ili manju promjenu. Mirnodopski način života dekonstruira se zbog promijenjenih uvjeta nametnutih ratom, a konstruira se novi način uređenja života koji u ratnim uvjetima omogućava fizičko, ali i emocionalno i moralno preživljavanje. U sferi zadovoljenja osnovnih potreba, isključenje struje, vode i telefona, nestašica hrane i drugih proizvoda, nemogućnost boravka u vlastitom domu zbog prevelike opasnosti tijekom bombardiranja ili čak prisilno napuštanje svog doma kao prognanici, nemogućnost normalnog kretanja i odlaska u školu ili na posao znače dekonstruiranje svakodnevice kakvu su građani Dubrovnika poznavali prije rata. U novonastalim uvjetima život se ponovno konstruira i tako omogućava preživljavanje: počinje dolaziti humanitarna pomoć, počinje se uzgajati povrće i loviti riba, u pripremi hrane pokazuje se velika kreativnost, voda se dovozi cisternama, sprema u gustijerne, skuplja se kišnica, koristi se more; umjesto televizije i novina važne informacije prenose se radijem koji se u potpunosti prilagođava ratnim uvjetima, a sluša se na radio tranzistorima na baterije; neki sigurnost nalaze u skloništima, dok se drugi odlučuju na odlazak iz grada; nastoji se odlaziti na posao, a škola se prilagođava novim uvjetima održavanjem nastave samo u drugom polugodištu, organiziranjem škole za prognanike u hotelima i telefonskom nastavom. Osiguravanje osnovnih stvari potrebnih za život zahtijevalo je puno napora i vremena, no održavanje života što sličnijeg prijeratnom bio je i značajan vid otpora. Primjer za to je održavanje higijene, koje je bilo važno ne samo zbog sprječavanja bolesti, nego je izražavalo sačuvano dostojanstvo. Odlazak na posao također je pomagao održavanju kakve-takve normalnosti svakodnevnog života.

Rat je značio i donošenje odluke o ostanku ili odlasku iz grada. Žene, djeca i stariji ljudi su nakon pomorske deblokade mogli otići brodovima. Odlasci su utjecali i na one koji odlaze i na one koji ostaju. Jedna je kazivačica razmjere odlazaka iz grada opisala kao egzodus. Mnogi stanovnici grada su otišli, a velik broj prognanika došao je živjeti u grad. Donošenje takve odluke uvijek je bilo teško – glavni motiv za odlazak bila su djeca i njihova sigurnost, a s druge strane bilo je teško ostaviti muževe, očeve i braću na bojištu. Sam odlazak nije značio kraj problemima – djeca su se jako teško prilagođavala na novu životnu sredinu i odvajanje od očeva i drugih članova obitelji koji su ostali, a sredina u koju bi došli nije ih uvijek dobro prihvatila, ponajviše zbog toga što ljudi u ratom nepogođenim dijelovima zemlje nisu razumjeli kako izgleda svakodnevni život u ratu, ispunjen nestašicama svih životnih potrepština, stalnom opasnošću i neizvjesnošću.

Najveće razlike koje se u kazivanjima pojavljuju u ovom, kao i u svim drugim područjima, razlike su među generacijama. Primjer za to odlazak je u sklonište, u kojem mladi ljudi općenito govoreći nisu boravili, ili su boravili kratko, majke su s djecom bile u skloništu za vrijeme uzbune, dok su stariji ljudi imali tendenciju da zbog velikog straha u skloništu borave najduže.

Iako drastične, promjene koje je donio rat ljudima su vrlo brzo postale normalne. Tako je za njih čekanje u redovima za humanitarnu pomoć postao normalan dio života, kao i tuširanje s pola litre vode, život uz svjetlost svijeća ili slušanje ratnog programa Radio Dubrovnika. To ukazuje na postojanje prilagodbe kao obrambenog mehanizma, koji konstrukcijom „novog normalnog“ omogućuje preživljavanje pojedinca i zajednice.

4. DRUŠTVENI ODNOSI

Uvjeti okupacije, izoliranosti i stalne opasnosti dovode do dekonstrukcije jednih i konstrukcije drugih društvenih veza. Mijenjaju se odnosi unutar zajednice, prema Drugima u zajednici, u ovom slučaju lokalnim Srbima, te prema onima koji dolaze u zajednicu, odnosno prognanicima i izbjeglicama. Unutar zajednice djeluju kohezivne sile i dovode do izgradnje solidarnosti. „Čudan je rat. Koliko je naš narod udaljio od drugoga, toliko je nas same ujedinio.“ (Urban 2016:13). Lokalni Srbi uglavnom se isključuju iz zajednice, dok je prema prognanicima odnos ambivalentan.

Društveni se odnosi u ratnim okolnostima intenziviraju: „Stanja opasnosti, straha, stresa i svekolike krize ne vode samo ka usredotočenju na preživljavanje i, kao poželjno, na održavanje rutina i ritmova koliko-toliko sličnih mirnodopskima. Ona također intenziviraju društvene odnose, prvenstveno odnose među ljudima koji zajedno proživljavaju krizu.“ (Povržanović 1997:70).

Također, jača svijest o uzajamnoj međuovisnosti, odnosno samo u ekstremnim situacijama oružanog sukoba, masovne katastrofe, ili prirodne katastrofe ljudi shvate kako potpuno ovisimo jedni o drugima za fizičko, kao i psihološko preživljavanje (Maček 2009).

Prema Langu, same stanovnike dubrovačkog područja rat je podijelio na deset socijalnih grupa: okupirana područja s prognanim stanovništvom (Konavle i Župa), okupirano i naseljeno (Cavtat), područje gdje može doći do okupacije, odsječeno područje (Mljet, Šipan, Lopud, Koločep), odvojeno (Pelješac i Ston), prognano stanovništvo (na Babinu kuku, u ostalim skloništima), stanovništvo koje je napustilo grad u povoljnim uvjetima, stanovništvo koje je napustilo grad u tragičnim uvjetima, stalno stanovništvo i stanovništvo Staroga grada (Lang 1997:36). Iz kazivanja je vidljiva slična diferencijacija, temeljena na različitim uvjetima života svake od tih skupina.

4.1. Kava kao društveni događaj

Jačanje i održavanje veza unutar zajednice vidljivo je kroz važnost pijenja kave kao kohezivnog rituala i svakodnevnog društvenog događaja.

Kafe što se imalo, dijelila se kafa i...ali kafa je bila, ono, na prvom mjestu. (žena, 1959. godište)

Ivana Maček navodi da je i u Sarajevu glavni oblik društvenog okupljanja bio pijenje kave (Maček, 2009).

Jedan takav primjer je kuhanje kave na ulici za sve susjede, odnosno 30 do 40 ljudi. Na pitanje koliko je bilo važno pijenje kave, kazivačica odgovara:

Užasno važno. Jer se jedva čekalo 11 i po, između 11 i po i podne, jer su ovi prestajali pucat. Čim bi oni prestali pucat, već bi, oni bi viko "coffee na street", "coffee na street", i svi bi izašli, razumiješ, na ulicu. I piješ kavu... (žena, 1972. godište)

Ljudi su se družili (...) i prije rata puno više nego danas. A onda u ratu pogotovo. Baš ono, rat, tih nekih par mjeseci. To je bilo jedino što si imo, ono. Po cijeli dan nisi radio ništa. (muškarac, 1974. godište)

Zanimljivost vezana za pijenje kave je jedini kafić koji je radio tijekom rata:

Pili smo kavu s morskom vodom. Znači Trubadur je jedino mjesto bilo u gradu u ratu gdje si mogo popit kavu, ali je bila sa slanom vodom. To ne znam je li ti itko reko, ali je i to bila špica. Ona, ukuhana, a mislim, kakvu možeš, mislim, kakva može bit, to ti ne mogu objasniti uopće. Ali je bila špica otići u Trubadura na tu kavu, razumiješ. (žena, 1972. godište)

Povrzanović osim slane kave, spominje i kavu od mineralne vode (Povrzanović 1997).

Zajedničko pijenje kave, osim jačanja društvene kohezije, predstavlja i simbol normalnosti, koja u ratnim vremenima ima posebnu važnost i kojoj se teži.

4.2. Odnos prema prognanicima⁷

U početku je odnos prema prognanicima bio također obilježen solidarnošću:

Pa mislim da je OK, da su ljudi shvatili da su ti ljudi morali iz svojih kuća poč da spase svoje živote. Da je dosta ljudi u gradu i primilo obitelji, ajmo reć iz Konavala, Primorja, Župe i tako dalje. (žena, 1959. godište)

No s vremenom se odnos prema njima mijenja:

Pa, u početku vjerojatno s puno razumijevanja, radilo se s djecom, organizirane su neke radionice, i ja sam išla nešto raditi za djecu prognanike, kao neke igraonice, radionice podrške, ovo ono. Međutim, to je dosta potrajalo, tako da neki koji su se kasnije mogli vraćati, polako, i obnavljati

⁷ Iako postoji terminološka razlika između pojmova prognanici i izbjeglice, u ovom tekstu se zbog terminološke neujednačenosti u kazivanjima i literaturi koriste kao sinonimi.

nešto, kako je dugo to trajalo, godinama, neki su tu našli nekakav, je li, besplatno tu jedu, besplatno tu žive, malo su otegli taj, taj smještaj u tim hotelima. Čak i neki koji, je li, su imali gdje se vratiti, nije im bilo izgoreno, nisu se baš odma požurili vraćati, tako da je to stvorilo jednu, jednu sliku da netko nešto iskorištava, da, je li... I onda se počela javljati i neka, ono znaš, netrpeljivost prema njima. Bilo je i toga. (žena, 1965. godište)

I ostala kazivanja potvrđuju takav razvoj društvenih odnosa:

Jadni su bili i... bili su jadni, eto. Onda te ovi gledaju sa, znaš, s visine. A to nije bilo ispočetka tako, znaš, nego kasnije, kad su oni već stali mjesecima u hotelu, pa kad će oni početi, pa čine ovo, pa... znaš. (žena, 1962. godište)

Kasnije su bile netrpeljivosti u tom smislu zato što su neki živjeli u hotelima džabe, radili, primali plaće, nisu išli kući dok nije prošla ona "ko fol" obnova. A neki su ostali i iza tega. (muškarac, 1960. godište)

Sve što je više vrijeme odmicalo, mislim da je bio lošiji odnos prema njima, i onih koji su im trebali pomagati a i samog javnog mnijenja, jer se računalo da bi se mogli vraćati, a da neće zato što imaju tamo besplatno i prehranu i... (muškarac, 1961. godište)

I u odnosu prema prognanicima može se iščitati početni nestanak i ponovno pojavljivanje socijalnih razlika kada se situacija smirila. Rat privremeno poništava socijalne razlike, dovodeći sve ljude u istu poziciju – svi su bili ovisni o humanitarnoj pomoći, bez vode i struje, sklonište je bilo sigurnije od najskuplje vile. Prestankom ratne opasnosti, društvene razlike ponovno se pojavljuju, u većini slučajeva vraćaju se na prijeratne, no pojavljuju se i ratni profiteri:

A kasnije se to već sve mijenjalo, došla je struja, došla je voda, opet su one socijalne razlike se pokazale. Neki su se obogatili u međuvremenu i u tom ratu. Tako da je onda se vratilo to na staro. Ali tih recimo jedno 6 mjeseci je bilo ovako vrlo zanimljivo živjeti, s te strane sociološke, ono. Kako su odjednom svi nekako normalni, isti, bili smo komunisti zapravo, 6 mjeseci. (muškarac, 1974. godište)

4.3. Odnos prema Srbima⁸

Srbi koji su živjeli u Dubrovniku početkom rata našli su se pod velikim pritiskom.

Gledalo se ipak tko je tko, tko je prijateljska strana, tko nije prijateljska strana, gledalo se neki potencijalni neprijatelj, ljudi su se vagali. (žena, 1965. godište)

Često ih se pokušavalo izolirati tako što se s njima nije komuniciralo ili ih se verbalno napadalo i provociralo.

Pa nisu dobro prošli. Nisu dobro prošli. Ljudi su ih ponižavali. (žena, 1965. godište)

⁸ Isti odnos bio je i prema Crnogorcima, no njih je u Dubrovniku živjelo znatno manje nego Srba, gotovo zanemariv broj.

U principu ne možeš reći da se dobro prema njima ponašalo, njima nije sigurno bilo lako, nikome.
(muškarac, 1974. godište)

Često ih se smatralo „petom kolonom“ i sumnjičilo za suradnju s okupatorima, te su zbog navodne insajderske pozicije u gradu smatrani posebno opasnima:

Lokalni su bili gori. Oni su ovdje sve znali što se događa. (muškarac, 1960. godište)

Zato su, kako kaže jedna kazivačica, bili pod nekom vrstom prismotre.

Gledali su ih drugim očima, ono... Jednostavno se, ono, govorilo "e viš ovaj je Srbin", "oni su tvoji isti takvi"... (žena, 1959. godište)

Posebno su sumnju budili oni čija su djeca otišla iz Dubrovnika neposredno prije početka napada. Nisu bili rijetki ni izravni verbalni napadi. Tako je jedna kazivačica otvoreno ispričala svoj postupak prema susjedi. Kao i u ovom kazivanju, mnogi slični ispadi događali su se u stanju šoka te zbog velike količine stresa i nakupljenih traumatskih iskustava.

A ja sam jednom imala ispad, jaki, na ovu jednu od Laza ženu. A to je bilo, nakon što je bilo ogromno, dugo, dugo primirje od sigurno 10 mjeseci, tako da ono, oni su bili negdje na granici Konavala, povukli se skroz, i potpisano primirje, ljudi su normalno se ponašali u gradu, kupali se, ja sam išla u Mline, u stvari u Plat na kupanje s rodicom. I dakle usred plivanja u Platu odjednom je nešto gruhalo. Popodne, to je bila nedjelja popodne. I granate su padale u Mline u more. Znači nije u Plat, ali u Mline u more, preko svih onih kuća, dole na sred, neđe tamo plivališta, na onu plažu u Mlinima, blizu one plaže u Mlinima, gdje je onaj kamen, ona plaža, lijepa, glavna, ovamo, lijevo, prema, znaš ono, đe je onaj park. E tamo su padale granate. I oglasila se uzbuna, opća opasnost, i mi smo u totalnoj panici počeli bježat, nismo znali gdje, jer u Mlinima pada. I onda smo auto parkirali u Mline, blizu puta u neku kuću ovako ispod puta, točno znam tu kuću nego se nadogradila pa sad više nije ista ali znam mjesto. I uletili smo u tu kuću, rekli smo "Oprostite, možemo li se sakrit ovdje, užasno nas je strah", ljudi su rekli "Kako ne, cure", tu smo se, ostali smo 2-3 ure. Nije bilo telefona, bilo je sve u prekidu, nismo mogli javiti gdje smo. A baba i svi ođe su znali da sam ja pošla u Župu na kupanje, nisu znali đe, i normalno javilo je, sve je tada bilo normalno, struja, sve je normalno funkcioniralo, to je bilo neke, bit će, '93., '94., nemam pojma. U stvari, '95., već pred Oluju, malo prije Oluje. Ljeti '95. vjerojatno, to je bilo ljeto. I ovaj, ja sam doživjela ono stravu, nakon toliko opuštanja, onog, najgora faza rata, sve se smirilo, normalizirao se život i normalno živimo, kupamo se, izlazimo... (...) Mislim da je to bila '95., pred ono Oluju, ljeti, ljeto. I onda su oni malo provocirali, znači. I ja sam dakle tu ostala ne znam koliko, i nisam se nikako mogla, opća opasnost je trajala, prestalo je to bubanje, ali su rekli: "Ne izlazite, opća opasnost traje", tamo su javili na radiju, i mi jednostavno nismo znali kako da se maknemo. Ovi će napraviti paniku gdje smo mi, baba je već pripremila Zorana da me ide tražit, da sam ja u Župi, sigurno mrtva i tako. A ja sam se stvarno užasno isprepadala, jer je dugo dugo bilo primirje. I na kraju smo se mi ohrabрили sjest u auto i krenili. Ja mislim, da nikad nisam brže u životu vozila što sam tada, nikad brže, od straha. To mi je ostalo u glavi jer ja normalno vozim 70, 80, to je moja... ja sporo vozim, a dugo godina vozim. Ja sam gore uz Dubac i gore prema gradu, prema Srđu, vozila dokle je auto moglo. Ja samo znam da sam pritisla gas i da sam vozila, maksimalno, u

totalnoj panici. Jer to je bilo, znaš, pravi PTSP, ono, trauma. Ne znam će ću ni šta ću ni kako ću, hoću li ili neću. Uglavnom, cijele smo tu isprepadane došle, i ja sam parkirala auto i ono od prestravljenosti, znaš ono, trauma, da ne bi toj ženi, ja nisam njoj govorila ni dobar dan, ona od Laza dole... Ona je znači u ovoj šumi imala neki kokošinjac i nosila je bročić za hranit kokoši. Znači, ljudi su zadržali te životinje, značila su ta jaja u ratu i tako. I ona ide s tom bročićom, pored naših vrata, ja na taraci stojim i plačem. Jer ja sam bila u panici dok nisam došla doma, ja sam počela plakati. Znači ona je prolazila s tom bročićom. Ja sam preko zida skočila, preko nje, rekla sam: "Kuda ideš, vi ste ubojice [smijeh], nećeš prolaziti našim hrvatskim cestama, jer vi nas ubijate...", (...), nije žena ništa uradila. Ja sam na nju ispalila. "Vi ubijate, vi bacate u more granate", ja sam svašta govorila, vikala, "Vi ste svi pripremili se da nas pobijete, vi ćete svih nas pobiti. Gdje su tvoja djeca? Ti nas ovdje gađaš" [smijeh] Ja sam svašta njoj govorila, vikala nekontrolirano. Ne znam što sam vikala, vikala. "Ne možeš prolaziti tim smrdljivim kokošima tuda, držiš tu kokoši usred grada, makni te tu glupe kokoši..." Nekontrolirano sam vikala na nju i žena je od straha vratila se niz ulicu i pošla je hraniti te kokoši okolo, nemam pojma [smijeh]. Uglavnom, nekoliko dana tuda nije prolazila, od mene. Ali to je bilo ono, znaš, posttraumatski stres. Ja sam samo izbacila, tko je prvi naletio je kriv. (žena, 1965. godište)

Nitko od kazivača ne opravdava danas takve svoje postupke:

Naišla sam, kažem ti ja, na Laza, kojeg je kasnije meni žao bilo što sam ja to njemu rekla, jer čovjek, šta će, nije on kriv što... jer najmanje je on kriv.(...) Ja nisam u pravu, ja sam rekla, ja tada nisam bila u pravu. (žena, 1961. godište)

Pritisci su premašivali verbalne napade. Kazivačica se prisjetila kako je njenom susjedu pucano na fasadu kuće.

(...) susjed, njemu je branitelj, susjed isto poviše, pucao po kući. Nakon toga je prisiljen bio poć ća. (žena, 1962. godište)

Ali recimo tu ovaj gore drugi susjed, on je dosta tih, miran bio, na prvu nije se izjašnjavao, ali su ga provocirali znači ovi neki gardisti tu lokalni, kad bi prolazili, još pod utjecajem alkohola, vikali su na njega, prijetili mu, malo mu čak puškarali po fasadi, tako da je on baš ono imo ekstra strahove, i na kraju se odlučio, prodo je kuću, zamijenio i tako. Baš je tu bilo tako nekih provokacija. I za nekog, bacili su bombu u auto od nekog njegovog prijatelja koji je tu ostavio auto blizu njegove kuće da ga čuva, znači jedne noći je doletila tu bomba, auto se rascvjetalo i tako. Tako da, bilo je tih provokacija. (žena, 1965. godište)

Neki pritisci bili su i sistemski. Bilo je inicijativa da se Srbima podijele otkazi, a u nekim poduzećima počeli su se provoditi popisi po nacionalnosti.

No, bilo je i suprotnih primjera. Tako jedan kazivač kaže o Srbima koji su bili s njim u hrvatskoj vojsci:

Ti su bili hrabriji nego mi. I nikad nismo mi to gledali tako. (muškarac, 1960. godište)

Ali drugi kazivač smatra da ni oni nisu tretirani pravedno:

I jedan od poznatijih branitelja dubrovačkih, Milan Jejina je Srbin isto. Pa dan danas mu recimo za sve to što je odradio u ratu nisu adekvatno ni zahvalili, niti išta, a zbog krvi, loša mu je krv recimo, da je nešto drugo onda bi bio, ono, heroj i svašta. Recimo, Milan Kovač, pokojni, fotograf, isto, kojega su mrzili njegovi jer je amo a naši jer je njihov, i tako. (muškarac, 1974. godište)

Oni Srbi koji su bili povezani sa zajednicom prije rata imali su određenu dozu zaštite:

Svak je imo nekog svog dobrog Srbina, i to je dobro funkcioniralo sa dobrim ljudima. (muškarac, 1961. godište)

Slično primjećuje i Ivana Maček u Sarajevu: Srbin koji se nije ponašao „kao Srbin“, koji je na neki način dokazao da je dobra osoba, postao je dobar Srbin – i još uvijek Sarajlija (Maček 2009).

Mnogi su Srbi zbog napada od strane sugrađana i šikaniranja napustili grad:

Zato i ne čudi da je jedan dio ljudi, zapravo, pobjego, prije nego što su počeli sukobi, jer sumnjivo ih se gledalo. (muškarac, 1974. godište)

Od onih koji nisu otišli, neki su promijenili ime. Kazivači su se prisjetili dva slučaja, Jovo i Jugoslav - Jovo je promijenio ime u Ivan te je uzeo suprugino prezime.

O odnosu prema Srbima govori i sljedeća anegdota:

Ja znam jednu priču koju mi je mama pričala, onaj, u Gružu u skloništu isto bili su neka obitelj što su bili Srbi. I sad, pucalo se. I kaže ovaj koji je bio Srbin: "Ne, ovo su naši, dobro je." A jedan ga pita: "Koji su to tvoji?" [smijeh] (žena, 1964. godište)

4.4. Simboli i jezik

Odmah na početku rata došlo je do promjene odnosa prema jugoslavenskim simbolima, te promjena u jeziku. Zastave SR Hrvatske i Jugoslavije, Titove slike, crvene zvijezde i ostali simboli uklonjeni su s javnih mjesta, ali i iz privatnih prostora.

Ubili bi te, meni se čini, da si imo u kući Tita... (žena, 1961. godište)

Kazivač koji je u vrijeme rata radio u policiji rekao je da su se jugoslavenske zastave skinule još 1990. godine, spontano, bez naređenja. Postojala je čak i averzija prema crvenoj boji. Preko crvene zvijezde na registracijama automobila ljudi su improvizirano lijepili hrvatski grb, ili barem neku traku da se zvijezda ne vidi, iako se službeno registracija još nije promijenila.

Slično kao sa simbolima postupalo se i s knjigama, što slikovito opisuje Đorđe Obradović: „Iz ormara u dnevnome boravku ispraznio je dvije središnje police s knjigama. Dobro ih je zavezao u vreću i odnio baciti u smeće. Bila je noć pa nitko nije vidio da je imao punu policu – točno osamdeset i šest centimetara Titovih sabranih djela, i drugu policu, još osamdeset i šest centimetara marksističke literature (...).“ (Obradović 1992:34).

Bile su očigledne i promjene u jeziku. Riječi koje su imale srpski prizvuk su se izbjegavale, čak i ako nisu bile srpske, kao što je primjerice slučaj s riječju „kafa“ koju je naglo zamijenila „kava“, iako se radilo o riječi iz lokalnog dijalekta, a ne o srbizmu. Pazilo se da se ne koriste riječi kao što su „tačka“, „hiljada“, „lično“ itd.

Znam da su ljudi tada počeli više obraćat pažnju što je srpska riječ, što nije, i nastojali su izbjegavati govoriti te riječi koje su srpske. Vjerojatno od ogorčenosti, od, ne znam ni ja, svega. (žena, 1959. godište)

Osim izbjegavanja srpskih, pojavile su se i novotvorenice, od kojih mnoge nisu zaživjele, već su poput riječi „dalekovidnica“ i „zrakomlat“ bile izvrgnute podsmijehu i ismijavanju.

Novozbor se pojavio, sigurno. Onda su bile riječi koje ne smiješ govorit (...). Na primjer, to bi moglo dobit batina ako bi reko netko recimo hiljadu nečega za kafu. Eto, i dobitna kombinacija. Dakle, tu se nešto počelo malo mijenjat. Jer jezikoslovci očito čekaju revolucije i ratove. (muškarac, 1974. godište)

Ratni uvjeti i događaji mijenjaju i društvene odnose. Unutar zajednice, iz koje su isključeni Drugi, u ovom slučaju lokalni Srbi, intenziviraju se društveni odnosi, jačaju kohezivne sile i solidarnost. Jača svijest o međusobnoj ovisnosti jednih o drugima za fizičko i psihičko preživljavanje. O jačanju i važnosti održavanja veza unutar zajednice govori i važnost zajedničkog pijenja kave. Radi se o važnom društvenom događaju, koji je i kohezivni ritual. Pijenje kave bilo je važno zbog jačanja zajedništva, ali i zbog toga što je djelovalo kao podsjetnik na predratne rituale, čije je održavanje usprkos ratu bilo izraz otpora. Kazivačice opisuju održavanje rutine pijenja kave kao nešto „užasno važno“. O tome može svjedočit i inovativnost u njezinom pripremanju – kuhala se kava i od morske i od mineralne vode, kao i kava u loncima za cijelo susjedstvo.

Istovremeno, u grad iz okolice pristiže veliki broj prognanika. S jedne strane, prema njima se građani Dubrovnika odnose s razumijevanjem i solidarno. No s druge strane, neki su ih gledali

svisoka. Odnos prema prognanicima s vremenom se pogoršavao. Neki su prognanci jako dugo ostali u hotelima, što uglavnom nije naišlo na odobravanje jer se smatralo da su zadovoljeni uvjeti za njihov povratak u svoje domove, a da tu ostaju zbog besplatnog smještaja i hrane.

Dekonstrukcija društvenih odnosa vidljiva je u odnosu prema Srbima. U ratnim uvjetima svi se odnosi promatraju u kategorijama prijatelj – neprijatelj. Srbe koji su živjeli u Dubrovniku sumnjičilo se za suradnju s okupatorom i predstavljali su opasnost „iznutra“. Doživljavali su društvenu izolaciju, ponižavanje, verbalne napade i provokacije, a ponekad i fizičke napade i pucanje na njihove kuće. Neki pritisci nisu bili izdvojeni incidenti, već su vršeni sistemski – primjerice, kazivači spominju da su se po poduzećima radili popisi radnika po nacionalnosti, Srbima se prijetilo otkazima i slično. Neki Srbi koji su bili branitelji grada nisu nikada za to dobili priznanje, baš zato što su Srbi. Zbog pritisaka, mnogi Srbi napustili su grad, a od onih koji su ostali, neki su promijenili imena. Bilo je i suprotnih primjera, da su ljudi uzimali u zaštitu Srbe koje su cijenili i u koje su imali povjerenje. Zauzimali su se za njih i stajali u njihovu obranu, te tako sprječavali napade na njih.

Dekonstrukcija širih društvenih odnosa vidljiva je i u promjenama u simbolima i jeziku. Uklonjeni su svi jugoslavenski simboli, čak je postojala i averzija prema crvenoj boji. Bez službene odluke, zastave u, primjerice, policiji zamijenjene su hrvatskima, a ljudi su masovno preko crvene zvijezde na registracijama lijepili hrvatske grbove ili zvijezdu prekrivali trakom. U jeziku se inzistiralo na što većem odmaku od srpskog jezika. Tako su potisnute i neke riječi koje su zapravo bile dio lokalnog dijalekta, ali su nalikovale srpskima. Pojavio se veliki broj novotvorenica, od kojih mnoge nisu zaživjele, već su bile predmet ismijavanja.

5. OTPOR

U situaciji izravnog napada i ugroženosti, otpor poprima razne oblike. Neki su kolektivni, neki pak individualni.

Svak se borio na svoj način. (žena, 1962. godište)

No svi, ili gotovo svi stanovnici grada, ne samo da nastavljaju živjeti pod novostvorenim uvjetima koji im postaju „novo normalno“, nego i kroz taj nastavak života pružaju otpor okupatoru. „Redovita šetnja Stradunom je način održanja bitnoga aspekta urbane svakodnevice. To nije ni djelatni otpor neprijatelju (oružani ili političko-propagandni), niti direktno iskazan prkos, već *prkos za vlastito dobro* – s ciljem očuvanja integriteta i digniteta održavanjem segmenata svakodnevice. Ujedno, to je *nepristajanje* na činjenicu da je i simbolički i fizički prostor Grada (koji se zbog svoga značaja, posebnosti, spomeničke 'zaštićenosti' do tada smatrao nedodirljivim) pretvoren u ratište ili barem u objekt uništenja. To je nepristajanje na nametnute nove, ne-kulturne ili a-kulturne kategorije održavanjem mirnodopskih značenja pojedinih prostora Grada. *Grad je ovdje dom* i u metaforičkom i u doslovnom smislu: u Dalmaciji se doista mnogo boravi na ulici, pa je tako čak i u ratu.“ (Povrzanović 1997:169).

Nakon početnog šoka i straha potrebno je neko vrijeme, ali relativno kratko, da se život nastavi.

Najveća panika drastično je bilo do tog primirja, to vrijeme bez struje, bez vode, dok se nije uopće znalo hoće li se osvojiti grad ili neće, hoće li ući u grad ili neće, taj je bio najpaničniji dio, ta 3 mjeseca kad su ljudi stvarno, nisu znali što ih čeka i da li će grad uopće opstat, da li će se cijeli razorit, i što će se dogoditi. A poslije, kad se potpisalo primirje, ljudi su se nekako navikli na tu situaciju. (žena, 1965. godište)

Mi smo šetali Stradunom, a gore, ti znaš gdje je Žarkovica, direktno gleda, znači kad ti uđeš sa Pila u Grad, kraj velike Onofrijeve česme, ti direktno vidiš Žarkovicu i ovako možeš mahat. Mi smo se čak i zezali pa smo ovako par puta mahnuli. (...) I znalo se dogoditi da bi šetali po Porporeli, totalno izloženi gore, i mislim se evo sad riskiramo život, ali život ide dalje, mi smo mladi, mi izlazimo na Stradun, i sad idu svi na Stradun pa idemo i mi. (žena, 1965. godište)

Prkos, ono, nećete vi nama pokvariti ništa, mi ćemo se ponašati kao da je normalno. (muškarac, 1974. godište)

„Trudim se da živim maksimalno normalno. Izvodim Kaosa u šetnju, kupam se (to jest perem se), čitam knjige. Rekao sam sebi: ako i treba da poginem za dva dana, makar ću ih proživjeti normalno.“ (Urban 2016:21).

Baš se nisu dali, nisu se dali, isto su živjeli. (žena, 1961. godište)

Tako što se nisu predavali, što su nastojali koliko toliko živjeti normalno. (...) Mislim da su (...) se s tim načinom najviše odupirali tome, a ne predavali se. (žena, 1959. godište)

Trudili su se ne prikazat što osjećaju unutar sebe, sigurno. Nisu pokazivali strah i paniku, ovi koji su to imali u sebi su pobjegli, a drugi su ostali tu i trpili to što se događa zapravo. (muškarac, 1974. godište)

Grad je nastojao živjeti što normalnije, odnosno što sličnije predratnom životu. Tako se, usprkos okolnostima, održavalo zelenilo po gradu. Uređivali su se parkovi i sadilo cvijeće. Mira Vukojević piše kako se to radilo ne bi li se zadržalo ljude (Vukojević 2010). Uzgoj cvijeća je i u Sarajevu bio vid otpora. Iako potpuno beskoristan ulog brige i vode, cvijeće je vratilo neki osjećaj dostojanstva i normalnog života (Maček 2009).

5.1. Rutine kao prilagodba i otpor

Održavanje svakodnevnih rutina u ratu je iznimno važno, prvenstveno zato što predstavlja otpor tjeskobnoj stvarnosti i tako omogućava održavanje psihičke stabilnosti. Maja Povrzanović iznosi tezu da „[r]utina svakodnevice nije tek izraz normalnosti – ona je normalnost nužna za održanje duha pojedinca i kulture grupe.“ (Povrzanović 1997:142). Ona smatra da „(...) u ratu najviše pomaže održanje tijeka svakodnevice što sličnije onom normalnom – normalnom u smislu predratnog, mirnodopskog reda.“ (Povrzanović 1997:102).

Svakodnevni ritmovi i rutine su „(...) kulturom oblikovani načini zadovoljavanja egzistencijalnih i društvenih potreba koji ispunjavu sadržaj pojma *normalnosti*.“ (Povrzanović 1997:79). Povrzanović naglašava i da ljudi u ratnom vremenu počinju uvidati ljepotu rutine kao ljepotu po sebi, te je razumijevaju kao autentični prostor humanosti (Povrzanović 1997).

Uz održavanje rutina, stvaraju se i nove – ratne rutine, kao novi načini zadovoljenja potreba prilagođen ratnom okruženju. Održavanje minimuma uobičajenih navika bitno je kako za fizičko preživljavanje, tako i za očuvanje integriteta osobe. Rutina „nije tek privid normalnosti, ona jest normalnost nužna za duhovno preživljavanje.“ (Povrzanović 1997:143).

Nastaje neželjena, ali efikasna kreativnost: „ljudi su domišljato uspijevali kreirati oaze normalne svakodnevice.“ (Povrzanović 1997:64). Dok je prisilno boravljenje u podrumima i skloništima doživljavano kao poniženje, ljudi su osjećali ponos zbog održanja dostojanstva i fizički i

simbolički izraženog u održanju svakodnevnih ritmova u domu kao prostoru vlastitosti (Povrzanović 1997).

Zaključke Maje Povrzanović potvrđuju i uvidi Ivane Maček, koja iz iskustva života u opkoljenom Sarajevu zaključuje da, kada su stvari loše, zadržavanje strukturiranih dnevnih rutina i fizička briga o sebi pomažu nam očuvati emocionalni balans (Maček 2009).

5.2. Umjetnost

Jedni od načina otpora su umjetničko stvaranje i umjetnička događanja. Ivana Maček navodi da je u ratnim uvjetima umjetnost omogućavala povezanost kroz vrijeme i prostor, odnosno osjećaj pripadanja čovječanstvu. Ona je isto tako bila oblik kroz koji se mogla izraziti svijest o osobnoj smrtnosti, koja je iz perspektive dijeljenog ljudskog iskustva u ratu izgubila svoje značenje (Maček 2009).

Umjetnost je jedan od kreativnih odgovora na rat: „No, zaprepaštenost ratom rezultirala je i kreativnim odgovorima. Kreacijom vlastitog reda ljudi (barem subjektivno) nadvladavaju kaos koji u njima izaziva strah.“ (Povrzanović 1997). Jedno od uvjerljivih objašnjenja umjetničkog stvaralaštva u ratnim uvjetima je i postavka da u situaciji ekstremne egzistencijalne opasnosti te svakodnevnog suočavanja s razaranjem i destrukcijom, ljudi trebaju kreativnu silu koju je umjetnost omogućavala (Maček 2009).

Ivana Maček piše o nevjerojatno aktivnom umjetničkom životu u opkoljenom Sarajevu, te navodi faktore koji su do toga doveli: odlučnost da se odupru sveprisutnosti rata, impuls da poreknu ili zaborave na njega, želja da osjete nekakav kontinuitet sa predratnim životom, poriv da se izraze i podijele iskustva, potreba da se osjećaju povezanim s drugima preko granica opkoljenog grada, te težnja prema osjećaju pan-ljudskog pripadanja. Navodi da se u Sarajevu pokazalo, a isto vrijedi i za Dubrovnik, da poslovice *Inter armas musae silent*⁹ ne stoji. U Sarajevu je jedan od najmoćnijih simboličkih događaja bilo postavljanje antiratnog mjuzikla *Kosa*. Mnogi drugi umjetnički događaji – izvedbe koncerti i izložbe – imali su antiratne poruke. Kontrast između destrukcije i kreativnosti bio je znak ogromne kreativne životne sile (Maček 2009).

⁹ lat.: među oružjem šute Muze

O umjetnosti kao otporu piše i Mira Vukojević: „Grad se pokušava oživjeti kulturnim priredbama i postaje primjer duhovnog otpora. Grad se branio kulturom.“ (Vukojević 2010:41).

U gradu su održavani brojni koncerti klasične glazbe, te izložbe i kazališne predstave. 1.12. počeo je „Festival mira“ – istina o gradu. U sklopu festivala održali su se Forum intelektualaca, nastupi folklornog ansambla „Lindo“ i istoimene klape, te izložba više od 20 dubrovačkih umjetnika. Narednog dana održavaju se brojne kulturne priredbe „kao primjeri duhovnog otpora“ (Vukojević 2010:82). 5.12., dan prije najvećeg napada na grad, bila je 200. obljetnica Mozartove smrti, te je tom prigodom u Muzičkoj školi održan koncert „Mozart svijetu iz Dubrovnika“. 14.12. u organizaciji HAZU održala se konferencija o obnovi Dubrovnika, te je priređen koncert na kojem je nastupila primadona Ruža Pospis Baldani. Na Staru godinu u franjevačkoj crkvi održan je „Koncert mira“ na kojem su nastupili Nacionalni orkestar iz Toulousea te brojni solisti (Vukojević 2010). Koncerti su se održavali i u crkvi Male braće, te katedrali. Glazbene večeri su se bez posebnih najava organizirale i u sklonišcima, gdje su se i uvježbavale kazališne predstave, te izdavali časopisi (Lang 1997).

5.3. Humor i proslave

Bez obzira na stalnu opasnost, humor nije zamro, ljudi su se šalili i smijali:

Pa mislim da jesu, da je to bio jedan ispušni ventil, kad su se pričale svakakve stvari, priče, dogodovštine i vicevi... Mislim da je to ljude izvlačilo. Jednostavno, da u tom vremenu uvečer, popodne, kad nije bilo struje, ljudi su se okupljali i zbližavali u zgradama, u kućama, sakrivali jedni u drugih jer, kome je bilo sigurnije i bili su puno povezani i mislim da su se dosta i šalili i smijali i pričali dogodovštine iz svog života. (žena, 1965. godište)

Znaš, bilo bi primirje neko, mi bi bili u skloništu, i onda sad ne bi ti čuo granate pa bi se opustio nakon nekoliko. Kad bi bombalo, bio je grč, nije bilo ničega. Dok su padale granate, ništa. A kad ti ne čuješ granate, u skloništu si, još je uzbuna ali ne čuješ da puca, ljudi bi se opustili i šalili bi se, naravno. (žena, 1962. godište)

Maja Povrzanović daje zanimljiv primjer humora u funkciji odmaka: „Mladi suradnici „Radija 057“ iz Zadra su za vrijeme dugih redukcija struje u tom gradu svojim slušateljima popularnu televizijsku seriju „Santa Barbara“ „glumili“ putem radio-valova.“ (Povrzanović 1997:111).

Humor je bio važan za održavanje morala, a time i kao vid otpora:

A to te i držalo. Pogotovo mi gore¹⁰, razumiješ. Bilo je dosta humora(...) Jer puko bi da nije tega. Puko bi da nije tega. (muškarac, 1960. godište)

Uvijek bi neke tako šale, zafkancije uvijek bilo, vjerojatno da bi se to lakše sve zajedno prebrodilo. (žena, 1959. godište)

Imenovanje ili čak karikiranje bezbrojnih prekida normalnosti bio je efikasan način odupiranja opasnim uvjetima i očuvanja predratnih normi ili kreiranja novih vrijednosti tijekom rata. Šala je bila tipičan način komentiranja situacija destrukcije i poniženosti (Maček 2009). Maček navodi primjer crnog humora iz ratnog Sarajeva: „Koja je razlika između Sarajeva i Auschwitza? U Sarajevu nema plina.“ (Maček 2009:53).

Kazivačica se prisjetila jedne ratne šale iz Dubrovnika:

Kad se čeko red za vodu, to na cisterni, sad stoje svi ono jedan iza drugoga, za drugim, i jedan Hercegovac kaže "E da nije bilo nas Hercegovaca, mi smo obranili grad", a jedan iza kaže "E dobro ste ga obranili" [smijeh]. (žena, 1964. godište)

Da humor nije zamro, pokazuje i natpis na daskama zaštitne ograde oko oštećene velike Onofrijeve česme, posvećen kapetanu fregate JNA Sofroniju Jeremiću: „SAGRADIO ONOFRIJE – SRUŠIO SOFRONIJE“ (Kriste 2000:108).

Proslave, poput rođendana ili vjenčanja, također su vid otpora, održavajući zajedništvo grupe: „(...) djelatna je strategija prilagodbe bilo i (uporno!) održavanje obiteljskih rituala – održavanje *kulturnog digniteta* grupe i pojedinca ratu usprkos. Radilo se o svojevrsnom „negativu“ prilagodbe; proslavom vjenčanja ili rođendana nije se naime ratu ni dozvolilo da dopre do srži mirnodopskog zajedništva autentične ljudske grupe, one u kojoj ljudi komuniciraju osobno i to na načine definirane tradicijom.“ (Povrzanović 1997:138).

Proslava je naravno bilo mnogo manje i u puno manjem opsegu, ali kazivači su se prisjetili jedne svadbe iz najgoreg vremena okupacije:

Kazivačica: U mene u kući je bila svadba. Moj rođak prvi se ženio, i svadba koje se ne bi posramio ni danas nitko. Znači, bilo je, od mogućih, nemam pojma, od tih prijatelja, ne znam ni ja, nas obitelji, na kraju je to bila svadba od 500 ljudi, ja mislim, jer svi s položaja okolnih i kompletno svi su, jer se nabavio i generator, bilo je razvedeno žarulje, i muzika je bila, pića, hrane, znači sve se nabavilo, pripremilo, onaj...

¹⁰ Na položajima

Kazivač: Znam da je bilo fora kako su pucali radi svadbe, onda bi dolazila policija, patrola, zašto se puca, i onda bi ovi ostali. Onda bi došla druga patrola, i onda bi i oni ostali. Onda treća patrola, po ove prve dvije pa bi i oni ostali, i tako.

Kazivačica: Znači to je baš ono jedan od interesantnijih, onaj, događaja.

Kazivač: Onda je jedan izgubio bombu, pa je tražila se bomba [smijeh]

Kazivačica: Pa smo tražili bombu, stala je muzika, kaže harmonikaši (...) da stanete, izgubio sam negdje bombu [smijeh]. Jer se tražila ispod noga, mislim, a orila se pjesma, razumiješ...

(žena, 1972. godište i muškarac, 1974. godište)

Maja Povrzanović također navodi primjer svadbe u Dubrovniku održane 15.12.1991. Značaj svadbi za zajednicu pokazuje i primjer šokačke svadbe u Županji 1992., koja je prikazana na televizijskim vijestima s ciljem bodrenja nacije (Povrzanović 1997).

Primirivanjem ratne situacije, svadbe su ponovno postale dio života, iako u nešto izmijenjenim uvjetima, prilagođenim vremenu i mogućnostima:

Pa ljudi su se ženili, samo nisu u to najgore vrijeme. U primirju su se ljudi već počeli, '92. i '93. ženit (...), jer je bilo primirje. Recimo kad smo se mi ženili '93. bilo je dugo vremena primirje. Život je tekao normalno, bez obzira što bi mi gore pogledali negdje neki tamo snajperist, onu prvu godinu dok se nisu skroz povukli prema Konavlima. A uvijek je postojao taj strah da će negdje pasti koja granata u blizini grada i da će zasvirat opća opasnost, što se događalo i za vrijeme svadbi, ali evo. Kad smo se mi ženili, znači '93., Zlatko je bio u gardi. Dobio je 7 dana slobodno da bi se oženio. I nakon što smo se oženili trebao je još ostati 3 dana, onda su ga drugi dan zvali, moro je ić, tako da nije uspio tih 7 dana bit doma. A eto sjećaš se ti tega pira, bilo je sve normalno veselje, kolona, auti kroz grad, sve je bilo normalno. Hotel je radio, Hotel Park i neki hoteli, održavali su svadbe, sve je bilo ono, naj naj. Tada su oni bili, je li, skroz tamo na granici, negdje u Konavlima daleko. A opasnost od napada i padanja granata i dalje postojala. Ali primirje je bilo, potpisano i šta ja znam. Kako organizirat tu svadbu - hrana je dolazila ok već tad i putem, ne samo... kroz Primorje, normalnim putevima, autima. Promet je bio normaliziran. Ali recimo, radio je jedan fotograf u gradu, foto Regjo, jedan jedini, nisi imo izbora. Radila je jedna zlatara da kupiš prsten, jedna jedina, sa malim izborom zlata [smijeh]. Znači, jedan fotograf, imam ja još, znači, ratni album od vjenčanja, koji jako ružno, i korice žute, neke plastične grube, al ne želim ga mijenat jer je to original dokaz tog vremena. Ne želim sad prebacit slike u nešto drugo. I da ga sad uljepšam i napravim kao da je sada napravljen. (žena, 1965. godište)

Osim obiteljskih proslava, obilježio se i dan međunarodnog priznanja Hrvatske, 15.1.1992. Iako se 1991. nisu održale mise ponoćke zbog sigurnosnih razloga, ljudi su u krugu obitelji proslavili Božić, kao i Novu godinu. Proslava svetog Vlaha, zaštitnika grada, održana je čak i 1992. godine, uključujući tradicionalnu procesiju ulicama Starog grada.

Otpor u ratu poprima raznolike oblike. Svatko ima svoj način pružanja otpora, no neki su načini vrijedili za sve ili gotovo sve. Glavni je način otpora nastaviti sa životom. Sam nastavak života značio je otpor. Mehanizmi prilagodbe omogućavaju stvaranje „novog normalnog“, u kojem se ratni uvjetni ne doživljavaju više kao nešto izvanredno, već kao dio svakodnevice, kao nešto što se mora obaviti. Ovdje se može primijeniti izreka „Živ se čovjek na sve navikne.“ U nastavljanju sa svojim životom vidi se i prkos – „Nećete vi nama ništa pokvariti“. Primjer je šetnja Stradunom – prije rata, to je imalo veliku važnost u životima Dubrovčana. Oni od toga nisu odustali ni kada je Stradun bio direktno izložen neprijatelju i kada je opasnost bila realna.

Rutine u ratnom kontekstu mogu biti i prilagodba i vid otpora. Održavanje svakodnevnih rutina izuzetno je važno zato što s jedne strane predstavlja otpor tjeskobnoj stvarnosti, a s druge strane omogućava održavanje psihičke stabilnosti. Svakodnevne rutine predstavljaju samu normalnost, koja je ljudima prijeko potrebna i čijem održavanju teže. Jedan primjer nastojanja da život izgleda što normalnije je i održavanje zelenila po gradu.

Rat donosi dekonstrukciju, ali i ponovnu konstrukciju umjetničkog života grada. Određeni oblici umjetničkog stvaranja nisu bili mogući u ratnim uvjetima, međutim umjetnički život dobiva nove oblike, te poprima nova značenja. Umjetnost je važan vid otpora u ratu. Ona predstavlja težnju za stvaranjem u trenucima kada su ljudi okruženi razaranjem. Isto tako, umjetnost daje osjećaj povezanosti s drugim ljudima, osjećaj pripadanja čovječanstvu. To je posebno važno kada se uzme u obzir strah ljudi da su u neljudskim okolnostima u kojima su prisiljeni živjeti izgubili svoju čovječnost. Kroz umjetnost se moglo izraziti i razmišljanje o vlastitoj smrtnosti. Stvaranje predstavlja red koji pokušava nadvladati ratni kaos. Umjetnost može biti i odmak od surove stvarnosti. S druge strane, anti-ratna umjetnost znak je protesta. Umjetničke priredbe znak su života i duhovnog otpora. U Dubrovniku su tako održani brojni koncerti klasične glazbe, priređivane su izložbe i kazališne predstave. Neke glazbene i kazališne izvedbe priređivale su se čak i u skloništima. Dubrovnik je te 1991. bio u znaku Mozarta – ni rat nije onemogućio obilježavanja 200 godina od skladateljeve smrti.

Humor može biti i odmak i otpor. Šale mogu biti način dijeljenja tematiziranog traumatičnog ratnog iskustva s drugima. Imenovanje i karikiranje ratnih situacija predstavljalo je otpor kao i način nošenja s njima. Humor je važan i za održavanje morala u teškim ratnim uvjetima.

Humor nije zamro, a nisu ni proslave. Naravno, i one su se morale prilagoditi ratnim uvjetima. Proslave su u svim okolnostima, a posebno u uvjetima opasnosti i ugroženosti, važne za zajednicu. U ratu su bile rijetke, a time i posebno vrijedne. Njima se pokazivao opstanak u sadašnjosti i nada u budućnost. Proslava blagdana sv. Vlaha za Dubrovnik bila je znak otpora, neodustajanja i očuvanja identiteta.

6. EMOCIJE

Emocije nisu samo individualno-psihološko iskustvo, one su kulturne činjenice. Kultura emocijama pridaje značenje i vrijednost, ili ih pak zanemaruje ili potiskuje. Ona isto tako i određuje pravila korištenja emocija kao sredstva komunikacije, definirajući njihov poželjan i dozvoljen intenzitet, te oblike njihovog izražavanja. Stoga je značenje emocijama dano našim životom u društvu. Drugim riječima, emocije su kulturom oblikovana dimenzija društvenog života, odnosno oblik konstitutivnih društvenih odnosa (Povrzanović 1997).

Psihološka kompetencija koja u vremenima mira nastaje postupno, često povezana sa životnim krizama, u ratu postaje pitanje preživljavanja. Dok nam u miru psihološke kompetencije pomažu da se orijentiramo u svijetu, u ratu ove nam tehnike pomažu zadržati podnošljiv unutarnji svijet usprkos nepodnošljivim vanjskim okolnostima (Maček 2009).

Život u ratnim uvjetima na osobnoj i emocionalnoj razini vrlo je intenzivno razdoblje. Stalna opasnost, nesigurnost, borba za preživljavanje i dekonstrukcija prijeratnih odnosa uzrokuje složeni mozaik negativnih, ali i pozitivnih emocija. Među negativnim emocijama prevladava strah, ali i frustracija, bespomoćnost, bijes, ljutnja, ogorčenost, beznadnost, neizvjesnost, zabrinutost, izoliranost, napuštenost, razočaranje, u manjoj mjeri mržnja. Istovremeno prevladavaju i osjećaji solidarnosti, nade, zajedništva, majčinstva. Jedno kazivanje pokazuje takav unutarnji sukob pozitivnih i negativnih osjećaja:

Ja se sjećam, recimo, 13.11. toliko je padalo, tih par dana, da je gorjela luka Gruž, neko drvo, neko skladište drva, jer je to bila poluputnička, poluteretna luka prije, i bila je ogromna količina nekog uskladištenog drva, drvene građe. I toliko se to, kad se to zapalilo, kad su tu izbubali, cijelu noć skoro su padale granate, to je plamen bio, kad gledaš sa zapada, preko Nuncijate, cijeli Gruž je bio u plamenu, tako da sam ja sjedala na ovim skalama, nasuprot, je li, točno gruške luke, još nije bilo ovih zgrada, sve je bilo čisto, i čitala. To ono, kao eto, stalo je, nije više bilo po noći padanja granata, ja sam u skalama uzela knjigu i čitala, eto, nema svjetla pa sam lijepo iskoristila taj plamen da nešto čitam. To je bilo prestrašno. I mislim se: "Evo sad ja imam svjetlo od plamena" i onda mislim da sam, toliko sam se rastužila, na kraju sam počela plakat - ja se veselim što mogu čitat, a ustvari gori grad. (žena, 1965. godište)

Emocije su bile intenzivnije nego u mirnodopskim vremenima:

Pa ti snažni osjećaji, još ti se onda pojačavaju osjećaj domoljublja, pojačava ti se i osjećaj majčinstva i odgovornosti, to bih rekla. Pomoći drugim ljudima, jedan drugome skočit, solidarnost. Sve je u tim vremenima bilo pojačano u svemu. (žena, 1962. godište)

Svi smo mi bili malo previše.... kako bih se izrazila... Malo previše subjektivni. I previše smo bili nabijeni tim nekim emocijama i domoljubljem i ta faza, znaš, televizija pogotovo, to domoljublje, to...to ti je...malo sad drukčije, stabilnije razmišljam o svemu tome nego tada. (žena, 1962. godište)

Dominantna emocija u svakom ratu zacijelo je strah. Strah je jedna od najsnažnijih i univerzalno prisutnih emocija koja prati postojeću ili očekivanu opasnost, reakcija na prijetnju, emocija koja nas uznemiruje i upozorava. U svakom je strahu latentno prisutan strah od smrti (Povrzanović 1997).

Strah može imati brojna lica i naličja, o čemu piše i Maja Povrzanović: „Strah je doživljavan kao poniženje, kao mogući uzrok malodušnosti, kao nametanje izbora koji se razrješava nesebičnim ili sebičnim ponašanjem, herojstvom ili kukavičlukom, kao sila koja izbezumljuje i uzrokuje iracionalno postupanje, ali i kao začudno efikasan poticaj na usredotočenje ukupne energije (i pojedinca i grupe) na svrsishodno iskorištenje raspoloživih mogućnosti preživljavanja.“ (Povrzanović 1997:83).

Strah i nada stalno su se ispreplitali:

Strah te u onim momentima dok padaju granate. A onda nada "neće više, ovo je zadnje što sam doživjela." (žena, 1962. godište)

Strah može potaknuti konstruktivno, ili pak destruktivno ponašanje, odnosno ponašanje koje pomaže izbjeći pogibelj, ili pak ono koje to onemogućava: „Strah od vlastitog ranjavanja i smrti, ali i strahovanje za druge (napose za vlastitu djecu) snažna je motivacija konstruktivnog djelovanja. No djelovanje može biti i razarajuće. Nepodnošljiv intenzitet straha može izazvati psihičko slamanje – rezignaciju, letargiju, depresiju, apatiju.“ (Povrzanović 1997:88-89).

Neizvjesnost je stvarala mnoštvo strahova, za ljude je znala biti mučnija od potencijalno pogibeljne, ali jasno definirane situacije (Povrzanović 1997).

Strah može imati vrlo značajne posljedice: „(...) strahovanje kao kulturni činilac može imati važne društvene da emocijama posređujemo značenja; sebi i drugima potvrđujemo ili odričemo svoje sudjelovanje posljedice. Već je rečeno, prihvatanje ili predanost određenim vrijednostima društva u kome živimo. Pri tome je važno upozoriti na raspon mogućih uloga straha. Strah, naime, može pridonijeti potvrdi ranije prihvaćenih normi ili pak nametnutih obvezujućih

vrijednosti i normi, ali je potencijalno i spoznaja slobode – slobode izbora i odbacivanja postojećih vrijednosti, te stvaranja novih.“ (Povrzanović 1997:98).

Mlađi ljudi, bez osobnog ratnog iskustva, bili su i u strahu od nepoznatog. Kod starijih, onih koji to iskustvo imaju, budila su se traumatska sjećanja – dolazilo je do reaktiviranja starih strahova (Povrzanović 1997).

Ivana Maček primjećuje da je u ratu bilo prihvatljivo bojati se, čak i za muškarce koji tradicionalno ne bi trebali pokazivati strah. S obzirom na ekstremno opasne okolnosti, bilo je nemoguće ne biti prestrašen, pa su se društvene norme prilagodile situaciji (Maček 2009).

U ratnom Dubrovniku, najveći strah stvorila je glasina o praznom Imperijalu i padu grada.

Oni ko napreduju, četnici, prema gradu. Došli su na vidikovac i sad će, jer je i njega strah bio, u njemu se veliki strah isto ono... sad će, kao ono, spašavaj, ko ja da spašavamo djecu i to, da će ko ono klati i tako, baš je ono...me zbubo s time da sam šok doživila. I onda sam ono počela vrištati, ne znam šta je... (žena, 1961. godište)

Strah je ponekad uzrokovao panične reakcije i postupke:

Tu noć kad je rečeno da je gotov, pao Srđ i gotovo, da znači oni neprijatelji ulazi u grad i da smo tu... loše ćemo proć, tvoja baba je rekla: "Brže, brže, idemo sakrit", nešto malo smo para imali, deviza, i zlato. I brže zakopajmo to sve, svi sakrivaju, zakopavaju, ne ostavi u kuću, u vrt. Dakle, ja sam ispod tamo onog komina, znaš u ovom kantunu, je bila neka ljuta naranča. I ja sam to zakopala u dubinu 5 centimetara i prekrila zemljom. Nisam ja to zakopala od udara granate, nego od, kao eto tih, što će uć i tražit...i pljačkat. I uglavnom, mi smo pobjegli, jer ovdje je bila jedna ploča betonska, kuća, je li, dosta izdužena visoko, i te 2-3 noći kad je to u 11. jako bubalo, 13.11. i 2-3 dana okolo, to je bio taj 13., "svečani". Mi smo bili u Rončevića, sakriveni, tvoja baba i ded iz Župe, i svi dole Rončevići, Nevenka s djecom je bila pošla, starci i ja i Zoran, znači tvoja baba i djed i svi, i bio je jedan zanimljivi detalj. Tvoj djed je nekad davno u mladosti išo u crkvu, al tad nije išo u crkvu. I onda smo svi od straha, jer nije prestalo bubat, nismo se imali gdje sakrit, sakrili smo se ispod stola, svih nas 10, glave ispod stola, guzice i noge vanka. Jer je bilo strava. Samo sakrij glavu jer... jest ona kuća, ali isto, nije ni jedan zid 100 posto, je li. Ako sad kroz prozor prođe neki geler, ispod stola. I od jada, nismo znali šta da radimo, jer nije prestajalo padat okolo nas, svuđe tuda, u vrt, ovamo, tamo... I počeli smo moliti boga. I tako je tvoj djed među ostalim molio boga, onda bi istovremeno stari Marko počeo nešto paničariti, onda bismo mi vrištali od smijeha i tako, to je bilo istovremeno panika i zabavno. Svako malo netko nešto provaljivo, pa bi pukli od smijeha. I uglavnom, čuli smo ono 2-3 da su pale baš gore, i bili smo uvjereni da je palo u kuću, negdje, ovu gore. I do nekih 5 ujutro nije prestalo padat, i onda je nastalo zatišje, bit će pošli spavat malo. I ja sam se, ono... Zoran je rekao "Ajde prestalo je, ja ću izviriti da vidim gore je negdje palo, je li u kuću, da vidimo šta je." A ja sam rekla "Čekaj još malo." Onda je Zoran se ohrabrio, pošo je i vratio se, i reko "Dobro je, nije ništa strašno, razbijeno je staklo na ulaznim vratima, pale su dvije persijane su izbubane, jedno krilo je palo, ima puno gelera po kući, ali nije u krov, kao, nije se ništa srušio zid, dobro smo kao preživjeli, eto tako, oštećeno je malo, ali sklepat ćemo tu, staviti ćemo neke daske na staklo i nije ništa." I vratio se. Da bi se ja za uru vremena od

straha ponovo gore vratila da vidim šta je, i naravno kad sam to sve vidjela, polupani prozori, pošla sam prema vrtu da vidim da je to zlato [smijeh]. I pare. Dakle, to je bilo, krater u kojem te naranče ispod koje sam ja to zakopala nije bilo, a kamoli te limenke i toga zlata i tih para. Ničega nije bilo. Naranča je bila izguljena iz zemlje i sve ovako srušeno. I onda sam pošla potražiti, tome nije bilo traga. U toj panici, bez veze, cijeli dan je prošlo, i tu noć smo mi išli, tu jednu noć u sklonište, od straha, je li, Srđ je prazan. I kad sam se ja vratila drugi dan, onda sam našla u drugom docu, dole neđe na kantunu, pare na jednu stranu, probijene gelerom, par novčanica je propalo skroz, a ostale su bile geler probijeno, okolo sprženo, ali su se srećom vidjeli ti registarski brojevi jer su bili dolari, nešto malo maraka. A zlato je, kako je bilo stavljeno u neki kožni takulin, bilo jedan grumen zlata. Znači, koža, zlato i zemlja, ovako. Tako da smo se mi kasnije od muke smijali, živa glava, što ćeš plakat. Bilo je tu divnih stvari, uspomena, znači, starinskog zlata od babe i od ostalih ljudi. Tvoja baba je imala neke naušnice, i mojih tamo iz Dola svašta nekih poklona, i tako da smo se mi kasnije smijali da sam ja iskopala grumen zlata, kopaš zlato i tako, od muke smo to prepričavali, tu ratnu priču. I onda sam ja to, zlato je bilo skoro ništa, malo sam to kao lom zlato, ništa se nije uspjelo, a pare sam odnijela u trezor da se to šalje, trebalo se slat u Švicarsku pa u Ameriku, pa ti brojevi, trezor Dubrovačke banke. I kad sam se ja pojavila u tog malog Iza koji je bio šef trezora, jedan jako drag čovjek, Izo... ne mogu se sjetiti prezimena, ja sam rekla: "Znate, meni su rekli da se vama javim", tako nekako prestrašeno, a on je umro od smijeha i reko: "Vi ste mi deseti slučaj". Znači ljudi su sakrivali pare, stvarno se svašta događalo, padale su granate, pare su letile...I onda je ispričio jednu priču o nekom tamo trgovcu koji je imo dosta veliku ušteđevinu, isto je zakopo u neku, ovaj, tamo negdje, Zrinsko-Frankopanska ulica, znači iznad grada, na donjem konalu, i ta je busta isto tako odletila, pare su se prosule i letile su po ulici. Tako da su ljudi prolazili i vidjeli pare kako lete po zraku [smijeh]. Eto ti je ratna smiješno-tužna priča. (žena, 1965. godište)

Iz kazivanja je vidljiva percepcija vlastitih postupaka kao iracionalnih kroz humor i smijeh.

Maja Povrzanović ističe važnost kulturno zasnovanih strategija prilagodbe u nošenju sa strahom: „U ratu kao kontekstu svakodnevnog života radikalno različitom od mira, ne postoje unaprijed dani kulturni odgovori na strahove izazvane specifičnim ratnim nasiljem. Kako je u ratu jedan od neporecivih interesa i jedna od najhitnijih potreba prilagoditi se da bi se preživjelo, ne samo u fizičkom, nego i u psihološkom i kulturnom smislu, *strategije prilagodbe* – zamisli i postupci kojima se nastoji poništiti strah u kontekstu sveprisutnog ratnog nasilja – kreativan su, u kulturi ugrožene grupe (ili ratom ugroženog društva) zasnovan, način suočavanja sa strahom izazvanim ratom.“ (Povrzanović 1997:122).

Kao što je slučaj i s drugim ratnim iskustvima, primjerice u već spomenutom kazivanju o uzimanju cigareta iz trafike tijekom bombardiranja, doživljaj straha razlikovao se ponajviše generacijski:

Ali straha, kažem ti, nije bilo nešto straha kad si bio mladi. Nama je bilo fora trčat de je pala da vidimo šta se dogodilo, razumiješ. (muškarac, 1974. godište)

Osjećaji mržnje i bijesa odnosili su se uglavnom na napadače, ali i na međunarodnu zajednicu, kao i hrvatske političare.

Na međunarodnu zajednicu i na naše političare, nitko ništa ne čini i tako. Mržnja i bijes. Mržnja prema Srbima, a bijes prema našim političarima i međunarodnoj zajednici. (žena, 1962. godište)

Ljutnja i frustracija bile su dio svakodnevice:

Ljut si zato što si nemoćan. (žena, 1962. godište)

Ljuta sam bila kad sam shvatila koliko ljudi mogu bit izopačeni i naudit drugim ljudima, pokazivat svoju snagu, moć oružja i vratit se nekom ubijanju. (žena, 1972. godište)

Tu izigravaju nešto, a ništa. Šta su oni napravili? Ništa. Ništa, čovječe. Mislim, oni su im dopustili da prođu Konavle, oni su im dopustili da dođu i do Srđa i do svega, mislim. Oni su im dopustili, nitko više. Bilo bi to sve sigurno drugačije da smo, da su ljudi ovdje imali naoružanje i sve, i da se pustilo zapovjednicima da rade svoj poso. Nego im jednostavno nisu dali da rade svoj poso. Ono, doslovno su te prisilili da ti netko dođe i lupa po kući. (žena, 1972. godište)

Takvo je mišljenje prevladavalo i u ratnom Sarajevu - Zapadna neintervencija u ratu u BiH sve je više postajala interpretirana kao licemjerje Zapada, koji je volio govoriti o ljudskim pravima, ali nije mario ni najmanje o maloj muslimanskoj populaciji u Europi (Maček 2009).

Život u gradu pod opsadom karakterizira snažan osjećaj izoliranosti:

Čim čovjek nema struju, nema vodu, nemaš... nisi u svojoj kući, znaš da su oni okolo, sve zajedno osjećaš se, ono, izolirano, sigurno. Jednostavno jer si nemoćan da bilo što možeš napraviti ili poč negdje, ne znam ni ja, jednostavno od silne slobode koju si imo, sad si došo u tu situaciju da si sa svih strana, i morem i zrakom i kopnom si...u takvom malom prostoru gdje, znaš, to ne možeš ništa utjecat nego čekat šta će se dogodit. (žena, 1959. godište)

U svakom slučaju, [osjećaj] izoliranosti i beznadežnosti u jednom trenutku kad se taj, suzio taj teritorij, dakle, od, de facto od Belvedera do Kantafiga. Jer već i na Kantafigu su sa suprotne strane mogli ono što se reče iz pračke ubit čovjeka. (...) Preko rijeke, da. Izoliranost u svakom slučaju, dakle, nemogućnost komunikacije s ostalim dijelom. Bez hrane, vode, struje, obitelji. (...) Na Stradunu su se čule četničke pjesme koje su puštali sa Žarkovice, u tiho vrijeme, i tako dalje. Dakle, to je, stvarno je bila, ono, stanje je bilo depresivno. (...) I samim braniteljima. Netko tko je bio branitelj, šta ja znam, na, na, na Pelješcu i koji je imo nekakvu odstupnicu. Ovdje nije bilo odstupnice. Ovdje se znalo da je ovo zadnje, zadnji položaji, da nemaš, nemaš gdje više, nema, nema rezervnog položaja. Rezervni položaj ti je more. Znalo se da se treba branit dok si živ, a kasnije što bude. (muškarac, 1961. godište)

Taj dio je najgori. Okruženo. I ne znaš šta te čeka. Neizvjesnost jedna totalna, i strah. (...) Pa onda baš ta neizvjesnost, pa onda briga za druge, bliske, gdje su, šta su. Tko će preživjet, tko neće. A

onda ljutnja na te koji nas napadaju, je li to potrebno bilo da se tako dogodi. Nevjerovanje da je to, da se to stvarno događa. (...) A pozitivno je bilo dosta, neko zajedništvo, neka podrška, neka prijateljstva, tu se jako vidjelo tko ti je dobar prijatelj, tko nije, tko ti je podrška, tko te voli, tko ti je ono... Puno su ti neki osjećaji dubinski isplivavali na površinu. Podrška velika, i ljubav, i prijateljstvo, ne znam, sve bi učinio za nekoga, tko ti znači, ništa nije teško. (žena, 1965. godište)

Herojstvo i hrabrost odnosili su se ne samo na vojnike, nego i na civile:

„U ratu smo se svi osjećali nekako herojski. Premda su već postojali stvarni heroji na bojišnici o kojima se na veliko pričalo, i mi smo se osjećali kao heroji.“ (Vukojević 2010:37).

„Hrabrost je, prije svega, bila uopće ostati u Vukovaru, Dubrovniku i svim drugim napadnutim mjestima. Često je hrabrost bilo i samo odlaženje na redoviti posao (...). U mnogim drugim slučajevima hrabrost je iz dana u dan iskazivana bavljenjem poslovima nametnutim ratom (...), koji su uz „posao“ vojnika uključivali i čitav spektar drugačijih oblika rada potrebnog zajednici.“ (Povrzanović 1997:132).

Za ratno vrijeme specifičan je i osjećaj zajedništva i solidarnosti, koji se gubi nakon rata:

Onda ođe je bilo opasno kad smo, kad su raketirali obavještajni centar. Onda smo išli gasit jer se šuma upalila, znaš. Onda su oni kad je bilo najviše ljudi gori gasilo, opet nadletili i opet raketirali, razumiješ, to je onda bilo gadno. (...) I to ti je to zajedništvo, razumiješ. Svi su skočili, odsvakle je ljudi bilo, pogotovo tuda iz Hladnice. (muškarac, 1974. godište)

Kazivač: Kako su se vazda susjedi svadali, tada više nije bilo ni svađa, ni ičega, svi su bili nekako...

Kazivačica: Svi su igrali na karte zajedno. A godinama ne bi pričali jedni s drugima, razumiješ. [smijeh]

(muškarac, 1974. godište i žena, 1972. godište)

Pa sigurno, to je bila velika, velika stvar, i to će svak živ reć, ono što si imo solidarnost u rat, što si imo za pomoć, sve to. (muškarac, 1974. godište)

Ivana Maček također primjećuje kako se i u Sarajevu susjedska solidarnost koja se temelji na bliskom svakodnevnom življenju ponovno pojavila. No, kako su se uvjeti poboljšali, ratni obrasci druženja pomaknuli su se natrag prema predratnima (Maček 2009).

„Jedan paradoks rata je da mi ljudi nanosimo patnju drugim ljudima, dok u isto vrijeme ovisimo jedni o drugima za fizičko i emocionalno preživljavanje čak i više nego u miru. Društvene norme

solidarnosti, međusobne pomoći, gostoprimstva i reciprociteta natjecale su se sa suprotnim silama sebičnosti, korupcije, krađe, crnog tržišta i pljačke.“ (Maček 2009:79).

No nakon prolaska neposredne opasnosti, zajedništvo zamjenjuje bogaćenje jednih i osiromašenje drugih. „Poslije je bezobzirna stvarnost došla po svoje. Počelo se svađati između sebe kao da smo osuđeni na vječno prokletstvo. Oni koji su pobjegli svojom pohlepom i novcem srušili su magičnu, ali krhku kulu prijateljstva u gradu. Svim su se silama trudili obogatiti i to im je uspjelo.“ (Vukojević 2010:43).

Iz kazivanja je vidljiva percepcija da su krizne situacije, poput rata, vrijeme u kojem ljudi pokazuju svoje pravo lice:

Da, da, baš je to ono, u ekstremnim situacijama to je točno. Ili krađu, ili varaju, ili bježe, ili priskrbuju neku korist za sebe, ili su maksimalno altruistični i pomažu svima, tješe, ne znam... (...) Skroz crno-bijelo. Baš nije bilo neke sredine. Baš... I u emocijama, i u druženjima, i tako. Ili si dobar, ili će ti svi pomoć ili ćeš ti pomoć ili ćeš, ne znam, gledat sebe i neku svoju korist. To se baš, baš se to vidjelo. (žena, 1965. godište)

Mislim da je rat pravo vrijeme da čovjek pokaže svoje istinsko lice. Nažalost [smijeh]. (muškarac, 1961. godište)

Ljudima koji su imali djecu, posebno malu djecu, bilo je u jednu ruku teže, bili su u većem strahu i brizi, bilo se teško brinuti za djecu u ratnim uvjetima, ali s druge strane djeca su im bila dodatni poticaj za otpor i borbu.

Meni u tom momentu nije, majke mi briga, ni ni ni Hrvatska ni ništa, bitno mi je... to je moja Hrvatska, njih dvojica, i muž. (žena, 1961. godište)

Neke žene nisu htjele napustiti grad dok su im muževi ili sinovi na bojištu:

(...) Kaže baba: "Ja da idem, ostavit dijete moje, da ja idem bježat a dijete mi tu ratuje. Koja to može [majka]." (žena, 1961. godište)

6.1. Smrt

Iako je smrt sastavni dio života, ona u ratu postaje sveprisutna, svakodnevna i nasumična. „Smrt je postala „normalnim“ aspektom ratne svakodnevice. Smrt objavljivana na radiju i televiziji – ljeta 1991. još s imenima poginulih, kasnije tek popraćena brojevima koji su se neprestano povećavali. Realna prijetnja smrti, nasilna smrt, slučajna smrt, besmislena smrt, herojska smrt.“ (Povrzanović 1997:76).

Susreti sa smrću na ljude su uvijek ostavljali snažan utisak:

Ja osobno sam doživio, evo, pođem s kolegom, mi smo, dakle, ako nismo bili na brodu, di je sada onaj putnički terminal u Gružu, tu su nam bile tad prostorije. S kolegom pođeš na čaj, u hotel Petku, jer je tamo bio, bili su prognanici, i mi smo imali jedan obrok, mislim, dnevno. Pođeš na čaj, ti se vratiš, a on za 5 minuta pogine (...) kad se vraća iz hotela, padne granata i ubije ga. I onda, to mi je bio baš naj, naj, najbliži. Onda recimo, na mulu Petka je 2 dana ležao čovjek (...) kojega su s Osojnika doveli mrtvog. To je bilo, to je bio prvi dan, prvi ili drugi dan rata. (...) Prvi dan. Dakle, još totalno, potpuni kaos. Neorganizirano, i pogrebne službe, i civilna zaštita. Dakle, doveden je s gliserima iz Mokošice čovjek i ostavljen je zamotan u lincun na rivi i tu je tako stajao 2 dana. Dakle, ono, smrt odma do tebe. A i pogibije, pogibije kolega i tako to te stvari, kad se suočiš s tim... (muškarac, 1961. godište)

Sveprisutnost smrti pokazuje i Đorđe Obradović opisujući pogreb starog slikara: „Sprovodi su se smjenjivali svakih pola sata. Sahranjivani su poginuli branitelji, nedužni civili, umrli prognanici i ostali. Sprovod staroga slikara bio je ujutro, jedan od mnogih toga dana. Osmrtnice nisu tiskane jer nije bilo vremena, ni načina. Amerikanac je sahranjen u tišini. Oko groba se okupilo tek pet njegovih prijatelja i tri grobara. Ostali nisu ni znali. Bili su to dani umiranja.“ (Obradović 1992:76).

Svakodnevne vijesti o smrti civila, mladih, djece, mijenjaju odnos prema smrti. Ivana Maček piše da ogromna destrukcija otupljuje osjećajnost, pogled na smrt postaje svakodnevna činjenica, a nakon početne navale adrenalina nastupa iscrpljenost. Tupilo je reakcija na prekomjerno nasilje rata (Maček 2009). Slično je u svom dnevniku primijetio i Pavo Urban: „Fascinira me koliko smo sposobni brzo se miriti s činjenicama. Prvo su bile barikade koje su ubrzo postale svakodnevice, nešto normalno, a zgražanja su se odnosila na prve ljudske žrtve. Onda su i one postale „normalne“, a strašne su bile samo ako su se brojile u stotinama.“ (Urban 2016:14).

Promjene u percepciji smrti bile su vidljive i po izvještavanju u medijima: „1990., ranjavanje hrvatskog policajca izazvalo je senzaciju. U proljeće 1991., ubojstvo policajca postalo je tek jedna od televizijskih vijesti. Od rujna 1991. do siječnja 1992., stotine i tisuće mrtvih postepeno su postale apstraktne za većinu ljudi u Hrvatskoj, upravo onako kako su bile apstraktne za ljude u inozemstvu.“ (Povržanović 1997:126).

U ratu se često pojavljuje obrambeni mehanizam koji štiti ljude od prevelikih šokova.

A navikneš se. (...) To je bila svakodnevica. Šok je bilo onih prvih par smrti, kad je ljudi bezveze poginuli, ali kasnije to... (...) '91, to ti je bila svakodnevica. Samo skupi ljude po ulicama i zatrpaj ih de god stigneš... (muškarac, 1960. godište)

„O kako smo lako počeli baratati tom riječju – SMRT. Kad se smrt uvuče u tvoje redove, postane ti tako normalna. Ne možeš pobjeć od nje, pa je ni ne primjećuješ. (Jedva da sam se protresao kad sam čuo da je poginuo brat od Sandre V. Što se to s nama događa?).“ (Urban 2016:20).

Posebno je teško bilo izravno se suočiti s pogibijom drugih:

Ja [sam] naišla, kad sam se vratila s Lastova. Kolegu mi raznijela granata, nalazila komade tijela. I pala u šok, i onda je on¹¹ poludio i reko da odma se vratim na Lastovo. (žena, 1962. godište)

Odnos prema smrti je individualan, pa su stoga moguće i različite reakcije. Većina ljudi se zbog sveprisutnost smrti navikne na vijesti o poginulima, no nekima je zbog učestalosti i brojnosti pogibija sugrađana bilo još teže nositi se s takvim vijestima:

Čak je bilo teže jer su to većinom ginuli mladi ljudi, i više njih odjednom i... I recimo smrt Pava Urbana je pogodila, jako potresla cijeli grad. I tako, pogotovo neki ljudi koji su bili ono tako, davali neki doprinos i... i bili drugačiji (...) Ili pošli premladi (...) Mislim da je čak bilo i dramatičnije, jer je bilo masovnije, pa odjednom. Pa odjednom čuješ puno grubih stvari, odjednom. Da više to ne možeš podnijet. (žena, 1965. godište)

Znala sam ove mlađe što su poginuli, i to je bilo užasno čut, to je bilo, to mi je bilo nešto stravično, kažem ti, to je ono... katastrofa. (žena, 1972. godište)

Osim zato što je masovna i svakodnevna, sa smrću u ratu se posebno teško nositi jer dolazi od drugih ljudi, za razliku od primjerice prirodnih nepogoda ili nekih slučajnih nesreća, a u ovom slučaju od ljudi s kojima su živjeli u istoj državi.

Sigurno da je teže to bilo prihvatit, jer se automatski javlja bijes, i ono, želja za nekom osvetom, barem u tom trenutku, i, naravno, ničim izazvani su stradali, je li, bez ikakve svoje krivnje, braneći ili šetajući ulicom, tako da je teže bilo to, teže je to bilo podnijeti. (žena, 1965. godište)

A strašno. To je bilo, ono... tragedija, ogorčenost, da do jučer s kim si živio zajedno u državi, da si od te ruke poginuo, i to je bilo strašno. To je strašno. I mislim da se ni do dan danas, bilo tko da je izgubio nekoga u obitelji da je to strašna trauma dok si živ. (žena, 1959. godište)

„Već više od mjesec dana naš grad umire. Pogibaju ljudi na ulici, pred skloništima. Ako samo promole nos vam, neprijateljski ga top otkrije. Sila je ta JNA, a kad samo pomislimo da smo im to oružje mi kupovali za njihove hegemonističke planove. Zato svi nosimo u sebi i gorčinu i entuzijazam.“ (Vukojević 2010:23).

¹¹ suprug kazivačice

Osim sa smrću drugih ljudi, u ratu se ljudi suočavaju i s vlastitom smrtnošću. Ivana Maček, referirajući se na vlastito iskustvo, navodi da biti indirektno suočen s vlastitom smrtnošću sve kulturne fenomene čini beznačajnima. Svijest o gubitku kontrole nad vlastitim životom zbog hira neke nepoznate osobe je potpuno ponižavajuće iskustvo, te može prouzročiti osjećaj depresije (Maček 2009).

Iskustava bliskog susreta sa smrću sjetile su se i kazivačice:

I ja sam jednom doživjela da su me stvarno gađali snajperom. (...) Iz dosade. Dakle, ja sam išla u Orsan, posjetit mamu od moje prijateljice, koja je živjela u Orsanu. I vraćala sam se ovako u sumrak, doma, i prelazila ovaj glavni put prema Babinom kuku, i odjednom mi se blizu jako uha i glave proletio metak [zviždanje]. Ovako. Zatresla mi se kosa. Toliko mi je blizu glave prošlo metak. Prozuj. I ja sam se samo sagnula, i brzo uletila između ovih baraka, ovdje gore. I onda između svake barake je trebalo proći, gdje si totalno izložen. Ja sam skoro puzeći, od straha, prešla taj put do doma. Kad sam došla do, ovako su mi se noge tresle. Jer sam se okrenula i shvatila da na putu, ni gore ni dole, ni nigdje 300 metara okolo nije nitko bio osim ja, to sasvim slučajno. Iz čiste dosade je netko se sjetio: "Aha, netko prolazi putem sam, idem ga malo zeznut". Ili pogodit. Ne vjerujem da bi me išli gađati. Ali recimo, prestrašit. Što su uspjeli." (žena, 1965. godište)

Kad bi se vraćala doma, došla bi do hotela Lera, tada su granatirali sve redom, kad su i Belveder pogodili i onda je to bilo sto metara po sto metara, nekako doći do Pila, to mi je bilo strašno. To mi je, ono, bilo grozno, oću li... oće li te pogodit granata, kako ćeš doći... znam da sam išla kod Onofrijeve fontane sam došla kad je preletila ona granata koja je udarila u Imperijal. To je zviždalo, baciš se na pod... (žena, 1959. godište)

Velika većina ljudi nastojala je živjeti što je normalnije moguće, i tako pružati psihički otpor. Međutim, bilo je i onih koji su se predali.

Bilo je tih trenutaka, osobito ako bi nekakvu osobnu tragediju doživio, poginuo netko od obitelji, prijatelja koje je baš dobro znao, onda, slomi se čovjek i... tako da, onaj... Bilo je, bilo je dosta tih, što ja znam, tih situacija. Treba čovjeka vraćat, dugo vremena nakon toga. (muškarac, 1961. godište)

Radilo se uglavnom o starijim ljudima, koji su doživjeli veliko razočaranje. Tako kazivačica govori o svom svekru:

Pa ne bi razgovarao, samo bi pušio... Stalno je crne misli imao, užasno crne misli i onda je i nas ubijô u pojam. Da je barem nekad šuto, da nije ništa govorio, bilo bi i bolje. Ali sama njegova šutnja je dovoljno govorila. (...) Čovjek na kraju života, toliko je toga stvorio, mučio se, radio i sad neko tamo iza brda baca granate i sve mu uništava, cijeli njegov život."

Naposljetku zaključuje da ga je, kao nekadašnjeg komunista, posebno pogodilo što su napadači JNA i ljudi iz donedavno iste države:

Kao da te vlastito dijete napada. Upravo to mislim da je njega najviše pogodilo. (žena, 1962. godište)

I drugi kazivači govorili su o ljudima koji su se predali:

U mene je očev brat, imo je barku i ta mu je barka, bio je, ono, infisan u nju. Po moru ribu, baš je to volio. Bio u mirovini, navegavo cijeli život, bio pošo u mirovinu, kupio barku, po moru non stop. I onda je ta barka izgorila u ratu. I to ga je pokosilo. (...) Nikako nije mogo prežalit tu barku, i nakon 2 godine je i umro. Mi smo, ono, dosta pričajući o tome, da ga je i to mu je malo dalo, onu, kap koja je prelila čašu. (muškarac, 1961. godište)

Ja ipak mislim da ljudi koji su ili kao djeca, ili kao već odrasliji doživjeli Drugi svjetski rat, da je ovo njima puno teže palo. To su bili, to su bili mislim ovo par ljudi koji su tog doba. Vjerojatno ih je to asociralo, to je sve zajedno... Ja znam da je moja mama u Drugom svjetskom ratu ostala bez oca, znači njega su četnici ubili, i bez dvije polusestre, koje su dobile tifus i razbolile se. I moja mama je, ona je iz Hercegovine gore, bježala bila tada sa majkom i sa svojim bratom, put Slavonije, i onda su se kasnije vratili, je li, tu. I jednostavno ti ljudi koji su to sve doživili, sve zajedno im je puno teže palo ovo, jer vjerojatno ih je to, to asociralo na to i jednostavno ih je, ono, pokosilo. Mislim da su to većinom ljudi koji su to doživili. (žena, 1959. godište)

Kada nema nade, nestaje motivacija za psihički otpor: „Strah u bezizlaznim situacijama može rezultirati smrću. Depresija, apatija, te konačno smrt kao reakcija na doživljaj bezizlaznosti ukazuju na nepostojanje nade.“ (Povrzanović 1997:90).

Ipak, znatno veći broj ljudi posljedice počne osjećati kasnije.

U tom vremenu napetosti je taj adrenalin i taj strah i želja za opstankom i preživljavanjem bila jača. Mislim da je tu bilo manje tih stvari, depresije i tih bijegova i tako. Ali, kasnije pod utjecajem trauma, i svega što se vraćalo bilo je tih grubih stvari više, puno više. (žena, 1965. godište)

6.2. Dom

U ratu posebnu važnost dobiva dom. Dom predstavlja sigurno mjesto, kao i mjesto uspomena i sjećanja. „I fizički prostor kuće i simbolički prostor doma u ratu su napadani i uništavani.“ (Povrzanović 1997:173). Posebno je traumatičan bio prvi susret prognanika sa spaljenim kućama i razrušenim domovima.

To su bile prave ratne traume. Šok, nevjerica, plač, strašno. Moj otac je plako užasno, nikako se nije mogo smirit, slike te su strašne. (...) Zoran u robu od garde koji je došo istovremeno s ocem da vidi kuću, i otac koji je bio u šoku, plako je, govorio je bezveze, govorio je u traumatiziranom stanju, govorio je mašina u banji, spominjo je mašinu u banji koja je slupana, a u tom dijelu kuće koji je osto živ slupana mašina u banji, a tamo nema cijele kuće, profundane četiri sobe do podruma i sve nema uopće, ovako urušeno. (...) On je toliko bio istraumatiziran, uopće nevažne

stvari govorio, grozno je plako. Zoran je bio isto, nije mogo govorit od tuge. A ja prvi put kad sam došla, strašno je bilo to vidit. Znala sam što me čeka, ali je strašno to vidit. I tako, od muke, povraćala sam, izlazila vanka, povraćala, vraćala se, pokušavala to čistit pa izlazila vanka, pa nisam mogla, pa sam plakala, pa... Eto, strašno je bilo se tu vratit i, i mislit gdje sad odjednom da počnem ispočetka, eto, ljudi su nekako... Dobili su tu pomoć za obnovu, novac, i onda su neke kredite, to većinom radili sami, tko što zna radit, da bi uštedili nešto novaca... Bilo je strašno. (žena, 1965. godište)

U Slano se išlo tek nakon rata, mislim, nakon devastacije. I šok, naravno, kad su vidjeli u kakvom je stanju Slano, izgoreno sve, ona što je gradila sa kreditima. Znam da su kreveti, da je bajunetama bilo sve potkrovlje izbodeno, nije bilo zapaljeno. Banja je bila sravnjena, slomljena, isto s time, s čime, kao da je netko maljem lupio, stakla naravno sva razbijena. Kreveti svi vanka u vrtu. Zašto su kreveti, ni danas nam nije jasno, bili svi u vrtu, onom do. Naravno, šok. Onda su ono za obnovu, nisu joj htjeli dat ništa nego malo ovih najilona za stavit na prozore. Zato što se to vodilo ko vikendica a ne ko kuća u kojoj boravi. (žena, 1962. godište)

Ja sam stalno, svaku noć sigurno jedno 2-3 mjeseca sanjala, sigurno 2 mjeseca, ne mogu reć, to je bila prava noćna mora. Svaku noć kako gori kuća i ja vičem. Stalno, taj jedan te isti san. I Zlatko¹² bi samo reko: "Je li opet?" – "Opet". Isti san. Samo plamen i gori krov. (žena, 1965. godište)

Ljudima je posebno teško bilo preboljeti uništene uspomene:

A zato što ti onda vidiš ono baš posljedicu tog rata. Vidiš, ono, uspomene... (...) spale ti sve, slike, znači sve uspomene, dokumente, sve živo staro ti, ono, memoriju cijelu zbriše. To je njih najviše pogodilo. (muškarac, 1974. godište)

Diploma mi je recimo izgorila, sve su mi knjige s fakulteta izgorile, bilješke, to mi je najteže, indeks. Mama nije uspjela uzet ništa, uzela je samo nešto zlata i nešto para, dakle sve te uspomene s fakulteta su mi izgorile. (žena, 1965. godište)

Mira Vukojević piše o odlasku iz Župe dubrovačke: „Ne znaš koliko sam plakala misleći na kuću i sve one stvari koje smo svi voljeli. Pitala sam se što li sada tamo neprijatelj radi? U mislima vidim dječju sobu, krevete, igračke koje znam napamet. Da li je barbie na svom mjestu? Pričalo se da vojnici pljačkaju kuće, da dovode svoje žene koje isprobavaju robu i biraju što će pokrasti. Kažu da krađu obiteljske slike, albume, sve uspomene. To me najviše rastužilo jer niti jednu sliku nisam bila ponijela.“ (Vukojević 2010:38).

Jedna od kazivačica objasnila je zašto je odlazak iz doma bio toliko traumatičan:

Jer su shvatili, pogotovo oni koji su morali napustit, šta gube. I mislili su da zauvijek odlaze. Oni koji su pošli. Stvarno...nisu shvatili da će se to dogodit, a kad se to dogodilo, bilo je strašno poć. (žena, 1965. godište)

¹² Suprug kazivačice

Osim osjećaja gubitka, ljude je progonila i nemogućnost da shvate zašto se sve to događa: „Kad su ratni zrakoplovi prvi put bombardirali Srđ, Bruno je gotovo dobio slom živaca. Cijeli je život radio da bi stekao vlastiti dom, a sad mu kuća, ni krivome, ni dužnome, može u trenu postati ruševina i zgarište. Dvadesetak dana kasnije, jedna je mina pala u vrt. Iskrčila je dva narančina, a geleri su razbili stakla i oštetili drvenariju s istočne strane. Kamenim zidovima nisu mogli ništa. Bruno je plakao kao malo dijete. Gledao je prema Žarkovici s koje je doletjela mina i pitao se: - Zašto? Zašto? Zašto?“ (Obradović 1992:91).

6.3. Duhovnost

U ratnim okolnostima, kada prijeti stalna i neposredna opasnost, mijenja se i odnos prema duhovnosti. Određenim predmetima i djelovanjima pridaje se duhovno i religijsko značenje, ili se takvo značenje pojačava, što se može objasniti s jedne strane strahom za život, a s druge strane pokušajem da se u novonastalu situaciju ispunjenu nesigurnošću i nepredvidljivošću uvede nekakav osjećaj kontrole. Ivana Maček ističe da je molitva davala ljudima osjećaj zaštićenosti (Maček 2009).

Hvatali su se svih slamčica. (žena, 1965. godište)

Mislim da su se više okrenuli prema vjeri i... da je to bilo ono baš da se ljudi više okrenu vjeri i mole boga za zdravlje, i da ostanu živi i sve, nego što je to bilo. (žena, 1959. godište)

Jedan takav sveprisutan predmet bila je krunica:

Ja sam dobio (...) jedno mjesec dana prije rata, ja sam već bio obučen. Bio sam u hotel Palaceu, mi smo pravili one "televizije" famozne, ako si čula za njih. To su bombe, nismo imali šta drugo. I došla je neka žena iz kršćanske stranke, kako se zvala, HKS? Ja sam bio tamo na straži, ono s puškom, u monturi, ono, maskirnoj uniformi. Ja i Batina, mi se čini. Ona dolazi i dava nam krunicu, da je krunica blagoslovljena, i da nas Bog čuva, ono. Ja sa tom krunicom, ona se raspala više od znoja kako je vazda bila oko vrata, ja sam je nosio u špagu. Ja sam imo osjećaj nikad mi ništa se ne može dogoditi dok je ta krunica sa mnom. Cijeli rat! Ne znam više postoji li gdje, imaju dijelovi od nje. (muškarac, 1960. godište)

Drugo objašnjenje povećanja religioznosti je promjena društveno-političkog sustava u kojem crkva dobiva važniju ulogu:

Doduše, sad je pitanje je li to prijelaz iz sustava u sustav, pa su odjednom krunice bile popularne. A ljudi su se zbližili, ima ono Štulić što kaže: "Ljudi vole katastrofe, to ih zbližuje". E, pa su se, malo smo nekako drugačiji bili, te razlike neke su se izbrisale. Ali to je trajalo kratko, to je trajalo je par mjeseci samo, ispočetka, onda su svi bili u toj nekakvoj istoj nevolji, pa onda ajde, nekako smo se više-manje zbližili. Dakle ima ta jedna, to je jedna pozitivna crta te cijele tragedije zapravo koja se dogodila. Znači, malo smo bili bliži, a neki su bili i bogu bliži. A sad govorim, ne znam iz kojeg razloga, je li to bio, ovaj, želja za dokazivanjem novim vladarima, da si sad ti taj, a ne onaj, bože mi prosti, komunist, i tako dalje. Dakle ima i jednog i drugoga. (muškarac, 1974. godište)

Mislim da su se sad ti oni koji su bili, da su sad dosta veći vjernici od ovih koji su bili vjernici. Da ćeš sad u klupama vidjeti u crkvi, do rata nisu bili u crkvi, poslije rata su u crkvi. Pa sad, jesu li to pravi ili nisu, ne znam. Ili se hoće da vide, jer je crkva možda bila "in", razumiješ. Sad je crkva došla u prvi plan. (žena, 1961. godište)

To je više postô možda pomoditet radi političke podobnosti. (muškarac, 1974. godište)

Duhovnost u kriznim situacijama poput rata daje osjećaj sigurnosti i zaštićenosti, te tako olakšava nošenje s osjećajem straha. No u nekim slučajevima porast prakticiranja religije, kako su primijetili kazivači, može se objasniti i novom ulogom i mjestom u društvu koje je dobila katolička crkva.

U ratu psihološka kompetencija je pitanje preživljavanja. Potrebno je zadržati podnošljiv unutrašnji svijet usprkos užasnim vanjskim okolnostima. Na emocionalnoj razini, rat je vrlo intenzivno razdoblje. Ne samo da se u pojedincu miješaju razne emocije, pozitivne i negativne, već su one i intenzivnije. Strah i nada neprestano se izmjenjuju. Strah je dominantna emocija, a može rezultirati kako konstruktivnim, tako i destruktivnim ponašanjem. Osim straha, ostale prevladavajuće emocije su frustracija, bespomoćnost, bijes, ljutnja, ogorčenost, beznadnost, neizvjesnost, zabrinutost, izoliranost, napuštenost, razočaranje, mržnja kao negativne, te osjećaji solidarnosti, nade, zajedništva, majčinstva kao pozitivne emocije. U pojedincu se sve te emocije snažno sukobljavaju. Strah je složena emocija. U svakom strahu sadržan je i strah od smrti. U doživljavanju straha do izražaja dolaze generacijske razlike. Mlađi ljudi bojali su se nepoznatog, ali su znatiželja i optimizam često nadvladavali strah. Strahovi ljudi koji su bili roditelji najviše su bili povezani s njihovom djecom. Stariji ljudi su se najteže nosili sa strahom. Mnogi od njih već su u životu proživjeli rat, te je novo ratno iskustvo potaknulo stara traumatska sjećanja. Strah rađa glasine, a glasine mogu rezultirati panikom. Pozitivne emocije poput solidarnosti ponekad

rađaju nostalgiju za zajedništvom koje je, prema često izražavanom mišljenju Dubrovčana, nakon rata nestalo.

Kako se prisutnost smrti mijenja – u ratu ona postaje svakodnevna i sveprisutna – tako se mijenja i emocionalni odgovor na nju. S jedne strane, s obzirom da pogibaju mladi ljudi, a uz to i mnogo ljudi u jednom danu, nekima se sa smrću bilo teško nositi. No, s druge strane, ogromna destrukcija otupljuje osjećajnost, te se pojavljuje obrambeni mehanizam koji smrt tretira kao „normalnu“. Ipak, pogibija bliskih osoba kao i izravan doživljaj smrti drugih ljudi bila je posebno teška. Osim sa smrću drugih, ljudi se u ratu suočavaju i s vlastitom smrtnošću. Specifičnost rata je i da smrt dolazi od drugih ljudi, ne od prirodnih nepogoda ili nesreća. Posebno je teško to prihvatiti kada se radi o ljudima koji su donedavno živjeli u istoj državi. To je bio jedan od glavnih uzroka zašto su se neki, uglavnom stariji ljudi, predali. Velika većina ljudi nastojala je živjeti što normalnije, boriti se iz dana u dan i tako pružati otpor. No bilo je i onih kojima je razočaranje bilo preveliko. Nepostojanje nade tako može rezultirati smrću.

Posebnu važnost u ratu ima dom, kao sigurno mjesto, mjesto sjećanja i uspomena. Odnos prema domu u ratu je vrlo emocionalan. Za ljude koji su ostali bez doma, prvi susret sa spaljenim i razrušenim kućama bio je izrazito traumatičan. Ljudima su zajedno s kućama često uništene i sve uspomene - fotografije, dokumenti, diplome, predmeti koji su se nasljeđivali u obitelji.

U teškim vremenima i vremenima velike emocionalne napetosti, mijenja se i odnos prema duhovnosti. Stalna i neposredna opasnost rezultira pokušajima uspostavljanja nekakve kontrole, što se manifestira kroz veću religioznost. Religijsko značenje pridavano je nekim predmetima, ili se takvo značenje pojačalo, poput krunica koje su dijeljene vojnicima, ili djelovanjima, kao što su rituali. No, povećana religioznost, posebice ona javno iskazana, može biti i rezultat važnije uloge koju Crkva dobiva u novom društveno-političkom sustavu, odnosno pokušaj dokazivanja privrženosti novoj vlasti i novom političkom poretku.

7. ZAKLJUČAK

Početak rata u Dubrovniku označava dekonstrukciju predratnog načina života, te uspostavu novih načina preživljavanja i nošenja s ratnim uvjetima. Mijenjaju se materijalni uvjeti – nema hrane, struje, vode, telefona, informiranje dobiva izrazito veliku važnost, život se, osim u domovima, odvija u skloništima i hotelima u kojima su smješteni prognanici, ljudi odlaze iz grada, škole ne rade, a odlazak na posao postaje vrlo riskantan. Osiguravanje osnovnih potreba postaje zahtjevno i opasno. Ipak, život se ponovno konstruira, materijalni uvjeti se zadovoljavaju pomoću humanitarne pomoći i organiziranom opskrbom vodom, kreativnost i inovativnost nadomještaju ono što nedostaje i rađaju specifičan vid otpora. Ni u najgorim ratnim razdobljima građani Dubrovnika nisu odustali od vođenja što normalnijeg života. Prilagodba novim uvjetima toliko je snažna da se konstruira „novo normalno“, po svemu abnormalni uvjeti ljudima postaju normalni, prihvaćaju ih kao nužnost koju treba izdržati i ići dalje. Tako je dugo čekanje u redovima da bi se dobila humanitarna pomoć ili voda postalo normalno, kao i kupanje u moru u studenom ili tuširanje s pola litre kišnice, život u mraku uz svjetlost svijeća, ili boravak u prenatrpanim skloništima. „Novo normalno“ označava obrambeni mehanizam koji omogućava fizičko, ali i psihičko preživljavanje u ratnim okolnostima.

Osim na razini preživljavanja i zadovoljenja osnovnih životnih potreba, dekonstrukcija se događa i u društvenim odnosima. Neke se veze unutar zajednice raspadaju, dok druge jačaju. Lokalni Srbi doživljavaju isključivanje, izolaciju, provokacije i napad, kao i systemske pritiske. Zbog toga, mnogi od njih napuštaju grad. Ostatak se zajednice solidarizira, jačaju kohezivne sile te se društveni odnosi intenziviraju. Društvena slika grada se mijenja – odlaze lokalni Srbi, a dolaze brojni prognanici iz šire okolice Dubrovnika. Kompleksnost društvenih odnosa pokazuje i ambivalentan odnos prema njima – od suosjećanja i solidarnosti do neodobravanja njihovog ostanka u hotelima. Dok se unutar stanovništva grada socijalne razlike privremeno pod ratnim uvjetima gube, one su i dalje vidljive u odnosu prema prognanicima, koji dolaze uglavnom sa sela.

Promjena društvenih odnosa vidljiva je i u odnosu prema simbolima i jeziku. Sve ono što je podsjećalo na Jugoslaviju ili Srbiju je postalo neprihvatljivo, od crvene zvijezde do riječi sa srpskim prizvukom. Pokušavao se stvoriti hrvatski jezik „očišćen“ od srpskih utjecaja. Naravno,

takav poduhvat nikada ne može potpuno uspjeti, jezik se ne mijenja preko noći, čak ni u ratnim vremenima. Ipak, forsiranje promjena utječe na svakodnevni život ljudi, gdje izbor „prave“ riječi postaje znak pripadanja političkoj zajednici.

U ratnim uvjetima destrukcije sam život postaje otpor. Nastaviti živjeti dostojanstveno, što sličnije prijeratnim standardima normalnosti, značilo je pokazati prkos i aktivan otpor. Održavanje rutina predstavlja poveznicu s prijeratnim životom, kontinuitet normi i vrijednosti, a s druge strane omogućava održavanje psihičke stabilnosti. U vremenu dekonstrukcije života kakvog su poznavali, rutine omogućuju lakše ponovno konstruiranje života, gdje se ne mora krenuti „od nule“, nego se za nešto čovjek može uhvatiti.

U suprotnosti sa ogromnom destrukcijom, umjetnost donosi kreativnost, stvaranje, težnju za povezivanjem s čovječanstvom. Umjetnost može biti odmak od ratne stvarnosti, ali još češće ona je aktivni otpor ratnom kaosu. Umjetnička događanja – koncerti, izložbe, kazališne izvedbe – predstavljaju duhovni otpor grada.

Humor i proslave također su vid otpora. Humor je pomagao u komuniciranju o dijeljenom ratnom iskustvu, a imenovanje i karikiranje ratnih situacija pomagalo je u nošenju s njima. Proslave su uvijek važne za zajednicu, a posebno u kriznim vremenima, kada znače opstanak i nadu.

U ratu je održanje psihičke stabilnosti nužno za preživljavanje. Emocije se intenziviraju, međusobno sukobljavaju i brzo izmjenjuju. Psihološka kompetencija mora se izgraditi brzo, za razliku od mirnodopskog vremena kada se postupno razvija. Dominantna emocija u ratu je strah, kojem se stalno suprotstavlja nada. Negativne prevladavajuće emocije kao što su frustracija, bespomoćnost, bijes, ljutnja, ogorčenost, beznadnost, neizvjesnost, zabrinutost, izoliranost, napuštenost, razočaranje, mržnja suprotstavljaju se osjećajima solidarnosti, nade, zajedništva, majčinstva kao pozitivnim emocijama.

Emocionalni odgovori na smrt pokazuju prilagodbu psihe na surove ratne uvjete. Smrt postaje sveprisutna, masovna i nasumična, a kao odgovor na to počinje se tretirati kao nešto „normalno“. Ta „normalnost“ smrti prestaje u izravnom susretu s pogibijom bliskih ljudi. Uz stalne vijesti o smrti drugih, u ratu se ljudi stalno suočavaju i s vlastitom smrtnošću.

Emocionalni odnos prema domu kao mjestu sigurnosti, sjećanja i uspomena ukazuje na intenziviranje osjećaja. Ostati bez doma predstavljalo je ogromnu traumu.

Pokušaj da se u vremenu ratnog kaosa uspostavi barem privid kontrole ogleda se u povećanoj religioznosti. Neki predmeti dobivaju religijsko značenje, ili se takvo značenje pojačava, a na važnosti dobivaju i rituali.

Nakon rata, potrebno je dugo vremena da se život vrati u normalnost mjerenu prijeratnim standardima. Na to da posljedice rata na kulturu nisu odmah vidljive upozorava i Maja Povrzanović: „Uopćeno govoreći, posljedice rata mogu se očitovati u mnogim aspektima kulture – u društvenoj organizaciji, naseljavanju, strategijama preživljavanja i (novouspostavljenog) nastavka življenja, u demografskim promjenama, odnosima spolova i svekolikom zdravlju stanovništva. Sve te posljedice rata mogu biti neposredne i trenutne, ali i posredne i dugoročne. Smrt, uništavanje i otimanje su najneposrednije i najvidljivije posljedice rata. One pak o kojima možemo svjedočiti tek posredno su duboke i snažne emocionalne i psihološke posljedice.“ (Povrzanović 1997:36). Sanacija posljedica rata u vidu obnove kulture dug je i neizvjestan proces: „Osakaćena tijela i srušena sela su očite posljedice rata. Osakaćena kultura i oštećene društvene institucije nisu tako vidljive, ali su ratom unesrećenom društvu jednako važne; njihovo je obnavljanje ili ponovno uspostavljanje u pravilu teže i dugotrajnije od obnavljanja materijalnih šteta, a rezultati su pri tome neizvjesni.“ (Povrzanović 1997:153).

Kultura je proces kreacije i re-kreacije (Povrzanović 1997), a kulturna promjena je proces dekonstrukcije i ponovne konstrukcije normalnosti. Proučavajući život u izvanrednim situacijama poput rata možemo puno naučiti o ljudima i kulturi. Potreban je odmak od normalne, mirnodopske svakodnevice da bi se uočila neizmjerena sposobnost prilagodbe, kreativnost i ustrajnost otpora. Ovdje prikazani na primjeru Dubrovnika, slični se kulturni odgovori mogu pronaći i u brojnim drugim ratnim situacijama, kao što se pokušalo prikazati u usporedbama pojedinih segmenata s Vukovarom i Sarajevom.

8. POPIS PRILOGA

Slika 1: Radna ratna mapa s ucrtanim položajem Starog grada. Mapa preuzeta s:
https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Radna_ratna_mapa.JPG

Slika 2: Plan grada s obilježenim ratnim oštećenjima

Slika 3: Dubrovački vjesnik - ratno izdanje, br. 2, 6. listopada 1991. Preuzeto sa: <http://www.rat-u-gradu.alat.hr/>

9. LITERATURA I IZVORI

- KRISTE, Petar. 2000. *Iznevjereni grad – Dubrovnik 1991*. Zagreb: Golden marketing.
- LANG, Slobodan. 1997. *Dnevnik Libertas – Dubrovački ratni zapisi*. Zagreb: Pegaz.
- MAČEK, Ivana. 2009. *Sarajevo Under Siege – Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- OBRADOVIĆ, Đorđe. 1992. *Stradanje Dubrovnika*. Dubrovnik: Dubrovački vjesnik.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2016. „Sensitive Objects of Humanitarian Aid – Corporeal Memories and Affective Continuities“. U *Sensitive Objects - Affect and Material Culture*, ur. Jonas Frykman, i Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic Press, 79-104.
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1997. *Kultura i strah – Ratna svakodnevica u Hrvatskoj 1991/92*. (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Zagreb.
- RITIG-BELJAK, Nives. 1993. „War lunch“. U *Fear, Death and Resistance – An Ethnography of War: Croatia 1991-1992*, ur. Lada Čale Feldman et al. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 163-176.
- URBAN, Pavo. 2016. *Ratni dnevnik Pava Urbana*. Zagreb: Meandarmedia.
- VUKOJEVIĆ, Mira. 2010. *Dubrovniku u čast*. Dubrovnik: Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik.
- ŽUPIĆ, Srećko. 2008. *Dobro ti veče, grade Dubrovniče*. Dubrovnik: Dubrovački vjesnik.

KAZIVAČI/CE:

Goran Cvjetinović

Nikica Glavočić

Nikica Kličan

Anita Matuško

Nikša Matuško

Leo Mrvalj

Slavica Mrvalj

Mirsada Muharemović

Nevenka Rončević

Nikša Rončević

SVAKODNEVICA RATA – KONSTRUKCIJA I DEKONSTRUKCIJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA U RATNIM UVJETIMA NA DUBROVAČKOM PODRUČJU

SAŽETAK

Tema ovog rada svakodnevni je život civilnog stanovništva u Dubrovniku u vrijeme Domovinskog rata, kada nasilje prekida dotadašnji način života i funkcioniranja društva. Prijeratna svakodnevica se dekonstruira, počinje borba za fizičko, ali i emocionalno i moralno preživljavanje. Svakodnevni život ponovno se konstruira, na način koji omogućava preživljavanje, ali i otpor. Sposobnost prilagodbe sve lošijim i opasnijim uvjetima života najviše se ogleda u konstrukciji „novog normalnog“, odnosno prihvaćanju novih i po svemu, u odnosu na mirnodopsko vrijeme, abnormalnih životnih uvjeta i situacija, bez struje, vode, grijanja i uz često granatiranje, kao normalnih. Rad prati promjene u nekoliko ključnih područja života: od materijalnih, vezanih za preživljavanje, preko redefiniranja društvenih odnosa, načina otpora, do emocija.

Rad je napisan na temelju terenskog istraživanja, koje se sastojalo od provedbe 7 polustrukturiranih intervjua s ukupno 10 kazivačica i kazivača, građana Dubrovnika, koji su ili cijeli ratni period bili u Dubrovniku, ili su u izbjeglištvu s djecom proveli najviše nekoliko mjeseci.

KLJUČNE RIJEČI: rat, svakodnevica, novo normalno, konstrukcija, dekonstrukcija

SUMMARY:

This paper focuses on the everyday lives of the civilian population of Dubrovnik during the Croatian War of Independence, when violence put a stop to the former way of life and social functioning. As pre-war ordinary life was being dismantled, a struggle for physical as well as emotional and moral survival began. Everyday life is ultimately reconstructed in a way that facilitates both survival and resistance. The adaptability to increasingly poor and dangerous living conditions is most visible in the construction of “the new normal”, i.e. the acceptance of new and, in comparison with times of peace, abnormal living conditions and situations as normal, such as the lack of electricity, water and heating, and frequent shelling. The paper outlines changes in several key areas of life: from the financial aspects of survival to the redefining of social relations, forms of resistance and emotions.

The paper is based on field research consisting of 7 semi-structured interviews with a total of 10 interviewees, all citizens of Dubrovnik who spent the duration of the war in Dubrovnik or left it with their children as refugees for no more than several months.

KEY WORDS: war, everyday life, new normal, construction, deconstruction